

1. Problémy s pojmoslovím

Při zkoumání fenoménu nedemokratických režimů je velkým problémem terminologická nejednotnost. V jazyce se vyskytuje celá řada příslušných pojmů, přičemž povšechnost jejich používání vytváří jeden velký terminologický chaos. Hlavním důsledkem tohoto stavu pak je nepochopení smyslu užívaných výrazů, protože inflace pojmů vede k vymazávání jejich skutečného obsahu.

Se slovy vyjadřujícími nějakou formu nedemokratického vládnutí se v běžném hovorovém jazyce, v médiích, v politice, v beletristických, populárně naučných a odborných publikacích setkáváme prakticky každodenně. Zatímco volnost v užívání těchto pojmů v běžné komunikaci je naprosto pochopitelná, v ostatních případech rozhodně není na místě. To se týká zejména médií, světa politiky a odborných publikací. Důvody jsou nasnadě. Média vytvářejí špatným užíváním různých pojmů virtuální realitu. Informace jsou pak zkreslené, deformované a vedou k vadným interpretacím a nepochopení konkrétních událostí, ať již současných či historických.

Jinak je to v případě politiků. Je dobře známo, že jakékoliv nedemokratické formy vlády jsou v současnosti z různých příčin v očích veřejného mínění naprosto odsouzené. Tato situace vede k tomu, že veškeré výrazy označující antidemokratismus jsou oblíbenou součástí slovníků politických aktérů. Tyto „politické nadávky“ se používají jednak v každodenním politickém soupeření, jednak jako součást politické propagandy. Neblahým důsledkem je radikalizace politiky a společnosti a posilování negativních emocí vůči politikům a politickým institucím. V obou případech dosáhli skutečné-

ho mistrovství komunisté, sami hlavní ideologičtí a političtí nepřátelé demokracie.¹

Každodenně používané pojmy spjaté s antidemokratiem lze rozdělit do několika skupin. Zaprvé jde o obecné pojmy označující typ nedemokratické formy vlády. Běžně slyšíme takové výrazy jako absolutismus, autarchie, autokracie, autoritarismus, despotie, diktatura, hegemonismus, oligarchie, plutokracie, teokracie, totalitarismus, tyranie a podobně. Zadruhé se setkáváme s pojmy odvozenými od konkrétní skutečnosti, jež jsou většinou spjaty se jménem nějakého teoretika nebo častěji nedemokratického politického vůdce či hnutí. Jako příklad lze uvést výrazy bolševismus, caudillismus, frankismus, hitlerismus, jakobinismus, leninismus, peronismus, salazarismus, stalinismus a podobně.² Za třetí patří mezi vysoce frekventované výrazy slova odvozená od nějaké ideologie spojované s antidemokratiem. Notoricky známými příklady jsou fašismus, komunismus nebo nacionální socialismus (nacismus). Za čtvrté používáme výrazy spjaté s politickou charakteristikou některého z politických aktérů, například politika nebo politické strany a podobně. Mezi nejznámější patří například extremismus, fundamentalismus nebo radikalismus.

Zaměříme nyní svou pozornost na první a čtvrtou skupinu (druhá a třetí budou analyzovány v šesté kapitole). Problém spočívá v tom, že se v důsledku příliš častého používání těchto slov domníváme, že jde o jednu a tu samou věc, která má prostě více pojmenování. V některých případech také vůbec nevíme, co tato slova znamenají, ale zařazujeme je do našeho slovníku kvůli jejich citovému zabarvení a konečnému vyznění.

1.1 Problém s pojmy jako politickými charakteristikami

Úplně nejčastěji se setkáme s výrazy uvedenými ve čtvrté skupině. To, že je někdo extremist, radikál nebo fundamentalista, slyšíme neustále.³ Ve všeobecném povědomí jde o pojmy negativní a „protidemokratické“. To je však zjednodušující pohled, který dostatečně nevystihuje podstatu věci. Tak například výrazy extremistický, extrémní nebo extremist. Nazveme-li někoho extremistou nebo nějaký názor či politický program označíme jako extrémní či extremistický, automaticky je tím vyloučen z dobré společnosti a odsunut do politického suterénu. Extremista rovná se antidemokrat.

Slovo extremistický pochází z latinského *extremum* (nejzazší část, konec) a *extremus* (nejzazší, nejvzdálenější, poslední).⁴ Velmi obecně řečeno je extremismus v politické teorii souborem názorů, idejí, požadavků nebo chování, které jsou „krajní“ vůči aktuálnímu rozložení sil nebo převládajícímu názoru. Vyznává-li někdo v nějaké otázce extrémní (extremistický) – tedy krajní – politické postoje, může to samozřejmě znamenat, že je proti demokratickému politickému systému. Není to však jediné možné vysvětlení.⁵ Nadužívání pojmu extremist je nebezpečné, protože eliminuje diskusi. Je-li někdo extremist, a tedy antidemokrat, není o čem diskutovat, protože oba postoje jsou situovány v jiných rovinách a míjejí se. Vyjádří-li se politik v tom smyslu, že každý, kdo nesouhlasí s jeho politickým postojem či výtvozem, je extremist, automaticky politicky likviduje své politické protivníky bez ohledu na kvalitu jejich argumentů.

V současné evropské politice jsou extrémní/extremistické politické strany umístěny na koncích – extrémech – škály levice/pravice a velmi často jde zároveň o protidemokratické strany. Nemusí tomu ale tak být vždy, záleží na rozložení politických sil a jejich umístění na zmíněné ose. Abychom se vyhnuli nedorozuměním a nezaměňovali krajnost s antide-

mokratismem, neměli bychom zejména v odborných společenskovedních textech, ale i jinde, pojmy extremist a extremismus vzhledem k jejich libovolné aplikovatelnosti v praxi, a tedy vnitřní vyprázdněnosti, příliš volně používat.

Situace se částečně vyjasní, budeme-li přísně rozlišovat mezi extremismem a extrémností. Zatímco extremismus je pojmem precizněji vymežitelným a v politické vědě je většinou spojován s protidemokratičností, byť je tato otázka do jisté míry kontroverzní a v současnosti neexistuje teorie extremismu, která by se etablovala a byla všeobecně akceptována,⁶ pod pojmem extrémnost si lze představit leccos. Jakýkoliv politický postoj odlišný od většinového může být extrémní. Záležitost, která je pro jednoho politika či politické uskupení „normální“, může být pro jiného politika či uskupení naprosto extrémní a naopak. Extrémní strana je na okraji škály, je tedy ideologicky vzdálená ostatním stranám, ale není nutně „antisystémová“ ve smyslu ideologické odcizenosti od demokratického politického systému, tj. vejde se do ní mnoho politických doktrín, konkrétních postojů či témat (protestů) a podobně.⁷ S demokracií či nedemokracií to nemusí mít nic společného.

Podobně negativně jako extremismus či extrémnost je vnímán radikalismus. Je-li někdo radikální, je údajně zároveň zcela určitě extremistický, pravděpodobně protidemokratický, v každém případě podezřelý. Pomineme-li filozofické a historické konotace tohoto pojmu,⁸ můžeme stručně říci, že v politice je radikální ten, kdo zaujímá krajní pozici ve vztahu k ostatním stranám, chce se od nich co nejvíce odlišit, a to ať již ve volbách či na půdě parlamentu.⁹ V podstatě je to stejné, jako v případě extrémnosti: radikálnost politického aktéra je podmíněna specifičností prostředí, ve kterém se pohybuje. Stejnou politickou stranu můžeme jednou označit jako radikální, v jiném prostředí jako umírněnou. Záleží na charakteristice stranického systému a umístění strany v něm. Spojitost mezi radikalismem a protidemokratičností je tedy rovněž velmi vágní.

Dalším výrazem, který můžeme často slyšet, je fundamentalismus, a to opět v negativním významu: například vyjádření, že postoj některého z politiků je fundamentalistický. Tento pojem se však nachází už úplně mimo kontext, protože je v současnosti vztahován výhradně k náboženství a s politikou nemá nic společného. Jeho používání v politických souvislostech v rámci demokratické země je proto zcela nemístné.

Ve všech případech platí, že bychom měli zmíněné pojmy ve smyslu politických charakteristik používat uvážlivě a pouze tehdy, má-li to smysl s ohledem na jejich obsah a význam a nastalé okolnosti. Jinak se náš politický slovník znehodnocuje a my nebudeme schopni politiku vnímat v jejich reálných kategoriích.

1.2 Problém s pojmy označujícími formu vlády

Ve výše uvedeném výčtu jsme se zmínili o nejčastěji používaných výrazech označujících typ nedemokratické formy vlády, jimiž jsou absolutismus, autarchie, autokracie, autoritarismus, despotie, diktatura, hegemonie, oligarchie, plutokracie, teokracie, totalitarismus, tyranie a podobně. Pojmů je zjevně velmi mnoho a jejich systematizace není snadná. Jak je používat a jak je odlišovat?

Kritéria pro jejich rozlišování jsou dvě – historické a obsahové – a vzájemně se kříží. Historické kritérium znamená, že některé pojmy jsou použitelné výhradně v souvislosti s konkrétní historickou událostí (epochou) a nelze je exkluzivně přenášet do současnosti. Obsahové kritérium souvisí se skutečností, že některé pojmy jsou nadčasové a nelze je vztáhnout ke konkrétní historické události (epoše). Křížení kritérií se vztahuje k pochopitelnému jevu, kdy se uvnitř každé kategorie mezi jednotlivými typy vyskytují rovněž významové odlišnosti.

Než přistoupíme k vysvětlení zmíněných pojmů, musíme vyloučit pojmy chybné, které jsou sice v souvislosti s nedemokratickou formou vlády hovorově používány, ve skutečnosti s ní však nesouvisí. Jedná se především o hegemonismus.

Hegemonismus má totiž spojitost s mezinárodní politikou, a nikoliv s typem nedemokratické vlády. Hegemonismus znamená dominanci nad skupinou lidí, jiným národem nebo skupinou národů, která je zdůvodňována kulturní nebo civilizací nadřazeností dominujícího subjektu (národ, stát) nebo myšlenkovou protiakcí, s cílem odvrátit reálné nebo domnělé nebezpečí ze strany soupeře.¹⁰

Do kategorie definované obsahovým kritériem lze s jistými výhradami zařadit pět strukturálních nadčasových pojmů: autokracii, diktaturu, oligarchii, plutokracii a teokracii.

Obecné a strukturální pojmy autokracie a diktatura, tj. takové, které příliš nesouvisí s konkrétní historickou skutečností, se snažil terminologicky precizně vymezit Giovanni Sartori. Podle tohoto autora neexistuje uspokojivá teorie diktatury. Obecně řečeno je to v moderním významu neústavní vláda, která spočívá ve zfalšování existující ústavy nebo vytvoření ústavy nové, jež dovoluje vládcům dělat, co se jim zachce. Ne vždy ale měl pojem diktatura negativní vyznění. Slovo diktatura pochází z latinského výrazu *dicto*, což znamená opětně říkat, předříkávat, diktovat.¹¹ Starořímský výraz *dictator* znamenal úřad, jehož kompetence se omezovaly na vojenské záležitosti. Teprve po Juliovi Caesarovi začalo toto označení vyvolávat ambivalentní pocity, ale stále ještě nemělo čistě negativní vyznění a bylo spojováno s antickým Římem. Poprvé se od tohoto pojetí odpoutal Louis Auguste Blanqui, který hovořil o diktatuře revolucionářů v zájmu lidu; považoval tedy diktaturu za způsob vykonávání politické moci. Někteří autoři považují L. Blanquiho za inspirátora Karla Marxe a Vladimíra Iljiče Lenina a jednoho z hlavních teoretických předchůdců totalitarismu.¹² Nicméně ještě v 19. století hrál tento pojem v povědomí lidí pozitivní roli, například sjed-

notitel Itálie, Giuseppe Garibaldi, se v roce 1860 prohlásil diktátorem. Diktatura také nebyla vždy považována za typ státního uspořádání svého druhu (takto začala být chápána až po nástupu fašismu v Evropě). Tento pojem je pak dnes nejčastěji používán jako obecný zastřešující výraz pro celou řadu konkrétnějších konceptů.¹³

Zatímco pojem diktatura stále ještě balancuje na hranici teorie a praxe (strukturálnosti a historicismu), výraz autokracie je čistě teoretickým strukturálním pojmem, který nemá s historickými konotacemi nic společného. G. Sartori chápe autokracii jako opak demokracie. Tato dichotomie demokracie vs. autokracie je plně symetrická, demokracii tedy vidí jako ne-autokracii a autokracii jako ne-demokracii. Autokracie směřuje podle Sartoriho přímo k ústavním principům (v Montesquieuově smyslu), tj. k metodě vytváření vládnoucích skupin s ohledem na legitimační základ politické moci. Autokracii nelze vzhledem k obecnosti a abstraktnosti tohoto pojmu přesně definovat. Nejčastěji je autokracie chápána jako mechanismus politické moci založený na mocenské dominanci jednoho člověka nebo jasně vymezené skupiny osob, ve kterém je legitimita ostatních státních orgánů závislá na jeho/její vůli.¹⁴

Teokracie je formou vlády, ve které je státní moc vnímána jako reprezentace Boží moci, tedy moci, která je odvozena od Boha. Zástupci Boha na zemi – duchovenstvo – proto mají být jejími vykonavateli. Oproti všeobecnému přesvědčení ale teokracie nemusí v praxi vždy znamenat bezprostřední vládu kněží (potom by byl přesnější název „čistá teokracie“ nebo hierokracie). Je ovšem skutečností, že jsme v dějinách často měli co dělat s podřízením státu církvi, která vykonávala světskou moc. S teokracií se v různých podobách setkáváme od starověku (např. Egypt) do současnosti (např. Vatikán, Írán, donedávna Afghánistán).¹⁵

U následujících dvou pojmů vyvstává otázka, zda jde o pojmy historické či strukturální, hranice každopádně není zřetel-

ná. Jsou jimi oligarchie a plutokracie. Oba pojmy znamenají formu vlády, v nichž je státní moc v rukou nevelké skupiny osob, které se rekrutují z prostředí aristokracie nebo bohaté společenské vrstvy – magnátů). Rozdíl mezi oligarchií a plutokracií spočívá v tom, že plutokracie je chápána jako forma oligarchie, v níž je hlavním definičním znakem vládnoucí skupiny bohatství jejich členů a nikoli urozený původ.¹⁶ Tato skupina je stabilní a uzavřená, a proto nepodléhá kontrole ze strany společnosti. Její postavení je chráněno finančními nebo kulturními bariérami. S oligarchií a plutokracií se můžeme setkat v různých historických etapách od antiky až po současnost.¹⁷

Zbývají pojmy čistě historické: absolutismus, autarchie, despocie a tyranie.

Absolutismus je spojován především s tzv. absolutními monarchiemi 16. až 18. století (Anglie, Francie, Prusko, Rusko). Z historie známe dále tzv. osvícenský absolutismus, spjatý zejména se jmény Josefa II. (Rakousko), Fridricha II. (Prusko) nebo Kateřiny II. (Rusko). V teorii má absolutismus od dob Niccoly Machiavelliho a Jeana Bodina dvojnásobný význam: 1. moc, která nemá v důsledku koncentrace a rozsahu konkurenci v podobě odpovídajících společenských struktur; 2. moc, která je neomezená a nepodřízená právu, tedy stát *legibus solutus*, ve kterém vládce není omezen ústavními bariérami a brzdami nebo se od nich reálně osvobodil.¹⁸

Autarchie je obdobou absolutismu (ale je něčím jiným, než autarkie) a oba pojmy jsou někdy považovány za synonyma. Nejvyšší moc spočívá v rukou jedné osoby, která není omezena či kontrolována žádnými státními nebo politickými institucemi či instituty. Vládce je zdrojem práva a stojí nad právem. Za zosobnění autarchického panovníka je považován francouzský „Kráľ Slunce“ Ludvík XIV., kterému je připisován příznačný výrok *L'état, c'est moi* (Stát jsem já).¹⁹

Slovo despocie je používáno převážně pro pojmenování starodávných východních monarchií (egyptské, sumerské,

babylónské, perské a jiné). Jde o krajně absolutistickou formu vlády spočívající v neomezené a nekontrolované moci dědičného monarchy, jenž je zdrojem práva a který vládne pomocí aparátu složeného hlavně z kněží a vojenských velitelů. Antičtí Řekové a Římané považovali despocii za výjimečně odpornou a degenerovanou formu státního zřízení.²⁰

Tyranie se rovněž týká antiky a vyskytovala se v Řecku v 7. a 6. století před Kristem. Je to neomezená vláda zbavená jakékoliv racionálně legitimní legitimacy. Tyran využíval napětí vzniklé mezi aristokracií a masami, aby se pomocí populistické rétoriky dostal do čela nespokojenců a převzal jejich jménem politickou moc, kterou však později využíval ve svůj prospěch.²¹

Do skupiny historicky definovaných pojmů patří také autoritarismus a totalitarismus. Jsou zmíněny zvláště, a to z důvodu jejich časové odlišnosti. Zatímco čtyři prvně jmenované a stručně nastíněné pojmy patří do historie, autoritarismus a totalitarismus jsou veskrze moderními fenomény a vztahují se ke 20. století a současnosti. Jsou hlavním tématem naší práce, a proto je podrobně rozebereme v dalších kapitolách.²²

Na závěr této kapitoly opět nezbývá než zopakovat, že každodenní používání zmíněných pojmů bez ohledu na jejich smysl a význam je nesprávné a zapříčiňuje nepochopení příslušné otázky. Nemůžeme říci, že nějaký současný stát je despotický, tyranský, absolutistický či autarchický. Taková charakteristika je neadekvátní, protože neodpovídá současným politologickým teoriím a praktickým mocenským mechanismům. Podobně nesprávné by bylo hovořit například o Ludvíku XIV. jako o totalitním vládcí. Tato skutečnost bude ještě zřejmější po podrobnější analýze autoritarismu a totalitarismu v následujících kapitolách.

2. Totalitarismus a totalitní režim

Pokusme se nejprve analyzovat pojmy totalitarismus a totalitní režim. Záměrně je klademe na první místo, protože se jedná pojmy nejrozšířenější a současně zatížené největším množstvím různých kontroverzí. Polský autor Tomasz Mer-ta v návaznosti na teorii Richarda Weavera velmi přílehavě označil pojem totalitarismus jako *devil term*, který je spíše „nástrojem rétorického boje“, než aby byl argumentem v meritor-ní debatě.¹ Naším úkolem rozhodně není účast v jakémkoli rétorickém boji. Namísto toho se pokusíme vysvětlit hlavní aspekty teorie totalitarismu a totalitního režimu. V této kapi-tole proto probereme následující otázky. Nejprve provedeme analýzu samotného pojmoslovného základu teorie. Dále je nutné teoreticky (nejen terminologicky) rozlišit mezi tota-litarismem a totalitním režimem. Podíváme se na definice, typologie a výskyt totalitního režimu. Zmíníme kritiku teorie a pokusíme se kritikům teorie odpovědět, alespoň co se týče jejich hlavních či nejčastějších výtek. Nakonec se stručně do-tkneme velmi zajímavé a populární otázky literárního zpra-cování fenoménu totalitarismu.

2.1 Vznik a rozšíření pojmu²

Historie vzniku a rozšíření pojmu totalitní a totalitarismus je velmi zajímavá, avšak pro svou spletnost se stala zdrojem řady pozdějších interpretačních a aplikačních omylů a ne-dorozumění, které mnohdy přetrvávají až do dnešních dnů. Je proto namístě věnovat tomu trochu pozornosti. Můžeme totiž říci, že italský původ slova totalitarismus (viz níže) je

jednou z příčin, proč je fašistická Itálie takto všeobecně ozna-čována, ačkoliv řada badatelů pochybuje o její totalitní pova-ze, jako například Giovanni Sartori, který uvedl: „(...) žádný Ital, který zakusil fašismus, nikdy nenapsal vědeckou knížku, ve které by seriózně pojednal o fašismu jako o totalitarismu.“³ „Italský fašismus byl čistým příkladem autoritativní diktatu-ry; byl něčím mnohem víc než ‚obyčejnou diktaturou‘, ale mnohem méně než totalitním státem.“⁴ Mussoliniho libování si ve výrazu totální a totalitní pak bylo jediné důsledkem jeho ješitnosti a mělo nanejvýš rétorický význam.⁵

Lingvistický základ pojmu totalitarismus je latinský. Vyvo-zuje se ze slova *totus* (ve středověké latině *totalis*), což znamená celý či všechen.⁶ Později byl tento výraz v různých modifika-cích běžnou součástí italštiny, a není tudíž žádnou jazyko-vou novinkou. V politickém významu se však používá teprve odnedávna.

Mnoho autorů nepřesně přisuzuje „vynález“ výrazu totalit-ní v politickém smyslu fašistickému politickému teoretikovi Giovannimu Gentilemu.⁷ Je sice pravda, že Gentile patřil k hlavním propagátorům tohoto pojmu, ten se však k němu dostal již jako „etablovaný“. G. Gentile pouze změnil jeho vnímání z negativního na pozitivní. Jako první totiž začali výraz totalitní pejorativně používat protifašističtí italští novi-náři, kteří s jeho pomocí mimo jiné kritizovali protidemokra-tické metody vládnutí fašistů. Pravděpodobně úplně prvním autorem, který v polemikách s fašisty použil přídavné jmé-no totalitní, byl novinář a politik Giovanni Amendola. Ten 12. května 1923 takto nazval v časopise *Il Mondo* Mussoliniho vládu, protože s pomocí násilných metod usilovala o úplné ovládnutí veřejného života v zemi. Demontáž základů demo-kracie a odebrání veškerých práv politickým menšinám byly v jeho očích „totalitním systémem“.

Podstatné jméno totalitarismus se oproti tomu v politické souvislosti objevilo na stránkách časopisu *La Rivoluzione Libe-rale* 2. ledna 1925. Lelio Basso (pod pseudonymem Promento

Filodemo) ve své stati napsal: „Všechny státní orgány – koruna, parlament, soudy – které v tradiční teorii zosobňují tři moci, a také ozbrojené síly, uskutečňující jejich vůli, se stávají instrumentem jedné strany usilující o to být interpretátorem jediné vůle, neurčeného ‚totalitarismu‘.“⁸ Později začali italští odpůrci fašismu, hlavně již zmíněný G. Amendola, vztahovat výraz totalitní i na komunismus, jelikož tvrdili, že fašismus a komunismus jsou totalitní reakcí na liberalismus a demokracii.

Giovanni Gentile tedy výraz totalitní převzal od svých ideových nepřátel a převrátil jeho význam. Podle něj totalitní charakteristika dobře vystihuje vyzrálou, tj. na stát orientovanou podobu fašismu, které fašistické hnutí dosáhlo po překonání své heroické fáze. Byl to především právě G. Gentile, který přímo ovlivnil Mussoliniho, a ten pak pojem zařadil do běžného politického slovníku italských fašistů. Dne 22. června 1925 v projevu, který přednesl na 4. kongresu Národní fašistické strany (PNF) mimo jiné řekl: „Uskutečnili jsme v celé zemi tak velký boj, že nyní musíme být tady i tam. Nejen to, ale i tento cíl musí být charakterizován jako naše nezkrotná totalitní vůle a budeme v ní pokračovat s ještě větší neústupností (...). Chceme prostě zfašizovat Národ tak, aby zítra Ital a fašista znamenali totéž.“⁹ Mussolini se skutečně zasloužil o popularizaci pojmu totalitarismus v Itálii, protože jej po něm převzali fašističtí ideologové, kteří svého duceho horlivě následovali, nicméně tento pojem nepocházel z Mussoliniho hlavy. Příznačný je propagandistický výrok Roberta Forgese Davanzatiho z ledna 1926: „Pokud nám naši nepřátelé říkají, že jsme totalitní, že jsme dominikáni, že jsme nesmiřitelní, že jsme tyraní, nebojte se těchto přívlastků. Přijímejte je se ctí a hrdostí (...). Ano, jsme totalitní! Chceme taková být od rána do večera, chceme být dominikány, chceme být tyraní!“¹⁰

V anglosaském prostředí se oba výrazy (totalitní a totalitarismus) rozšířily díky italským antifašistům – emigran-

tům. V roce 1926 vyšla známá kniha Luigiho Sturza *Italy and Fascismo*, ve které se obou termínů často dovolával, ovšem samozřejmě v negativním významu.¹¹ Od dvacátých let se slova totalitní a totalitarismus stala předmětem intelektuálních a politických diskusí v Evropě a dostala se do slovníků a encyklopedií. Poprvé se tak stalo v roce 1934, kdy se objevily v hesle *stát* v *Encyklopedii společenských věd*.¹²

Ve Francii se pojem totalitarismus objevil ve třicátých letech v prostředí trockistů, kteří útočili proti Sovětskému svazu právě prostřednictvím tohoto označení. Významným autorem byl revolucionář Victor Serge, který v roce 1933 popsal Sovětský svaz jako „socialistický, kastovní, byrokratický a především totalitní“.¹³

Zajímavý je osud pojmu v nacistickém Německu, kde se nedočkal náležitého docenění a nestal se všeobecně užívaným pojmem pro charakterizování podstaty nového státu. Sám Adolf Hitler sice výrazy totalitní či totalitarismus bezprostředně po převzetí moci v roce 1933 ve svých projevech používal, ale později od nich upustil a Třetí říši raději charakterizoval tradičním pojmem autoritativní. To vše bez ohledu na snahy Josepha Goebbelse a Carla Schmidta, kteří usilovali o rozšíření výrazu totalitní jako nejlépe vystihujícího podstatu politického systému říše. V Německu se tehdy spíše ujal termín totální, a to ve smyslu „totální revoluce“ (Goebbels) či „totální síly státu“.¹⁴

2.2 Různá pojetí totalitarismu

V předchozí kapitole uvedené konotace pojmu totalitní a totalitarismus se týkají jejich lingvistických základů a politických okolností jejich užití a šíření. Nyní se podívejme na tyto pojmy z jiného – obsahového – hlediska. Totalitarismus totiž můžeme chápat různým způsobem. Kupříkladu britský teoretik politiky Roger Scruton rozlišuje mezi totalitarismem

jakožto mocenským systémem a totalitarismem ve smyslu ideologie.¹⁵ Polský filozof Ryszard Legutko uvádí dvě teorie totalitarismu. První teorie je politická a druhá antropologická. V prvním významu tedy totalitarismus znamená politický systém, zatímco ve druhém významu je „lidskou duší“.¹⁶ Jak je vidět, oba uvedené příklady uvažování přinášejí naprosto odlišnou perspektivu chápání pojmu totalitarismus. Je tedy namísto pokusit se tento pojem vymezit právě z hlediska jeho různých konotací.

2.2.1 Totalitarismus a totalitní režim

Nejprve si otázku různého pojmání totalitarismu spojíme s problematikou jeho reálné existence. Významný americký teoretik demokracie Robert A. Dahl, který přispěl ke zpřesnění přemýšlení o formách státu, podrobně rozvedl v politické teorii otázku rozdílu mezi ideálním pojetím demokracie a reálně existujícím demokratickým politickým systémem nazvaným polyarchií. Demokracie je tedy ideálním pólem, jehož kvalit se západní liberální režimy – polyarchie – snaží dosáhnout.¹⁷

Giovanni Sartori uvažuje v souvislosti s totalitarismem principiálně obdobně. Totalitarismus je jedním z konců pomyslné osy, na jejímž druhém konci je demokracie. Jsou to tedy weberovské ideální typy, krajní formy politického systému, v podstatě opět ideální konstrukce, systémové vize, které se v praxi nevyskytují. Mezi nimi se nachází prostor, kde se pohybují všechny reálné politické systémy – demokratické a nedemokratické. Znamená to, že nemůžeme očekávat, že nějaký konkrétní politický režim bude čistě totalitní, podobně jako neočekáváme, že kterýkoliv konkrétní demokratický systém bude čistou demokracií. Je zde zahrnut dynamický pohled na existenci konkrétních politických systémů, protože ty se budou vždy pohybovat (budou se vyvíjet) po oné po-

myslné ose. Máme tak jeden ideální totalitarismus a mnoho konkrétních režimů, které se tomuto ideálnímu totalitarismu více či méně přibližují, nebo naopak vzdalují.¹⁸

Vyplývá z toho rozlišení mezi abstraktním, teoretickým totalitarismem (či totalitním systémem) na jedné straně a národním, konkrétním totalitním politickým režimem na straně druhé. Toto rozlišení je jak terminologické (dva různé pojmy), tak i obsahové (dvě různá pojetí).¹⁹

2.2.2 Modernita a primordialita totalitarismu

Výše uvedené rozlišení mezi totalitarismem a totalitním režimem má závažné teoretické důsledky. Mezi ně patří složitá otázka časového umístění totalitarismu či totalitního režimu. Zatímco totalitarismus by jako abstraktní ideál mohl být „věčný“, totalitní režimy jsou ve své konkrétnosti zařaditelné do konkrétních období a míst. To je ale jen velmi obecná vstupní poznámka, která nevystihuje složitost příslušné diskuse.

Jako politologický koncept je totalitarismus nejvíce spojován s nacismem a komunismem. Ve druhé polovině dvacátého století proto probíhal mezi společenskými vědci nejrozdílnějších oborů spor o historicitu totalitarismu. Nikoli nevýznamná skupina – především politických filozofů a historiků, například Franz L. Neumann, Karl R. Popper, Jacob L. Talmon, u nás především Vladimír Čermák²⁰ – tvrdila, že totalitarismus je „rys imanentní lidské povaze od počátku dějin“,²¹ a že se tedy v průběhu celé historie lidstva můžeme setkat s režimy naplňujícími znaky totalitarismu. Podle této koncepce lze nalézt totalitní prvky již v politických systémech starověkého Egypta, starověké Číny, říše Inků, starověké Sparty, Říma za vlády císaře Diokleciána nebo Kalvínovy Ženevy či jakobínské Francie.²² Vládcové těchto zemí v řečených historických obdobích se tedy měli snažit o úplné po-

tlačení lidské svobody. Totalitarismus je podle tohoto názoru nedílnou, horší stránkou lidské existence. Napomáhá ukojit touhu po „lidském mase a krvi“, nasycuje nezkrotný hlad vládců po lidské duši.²³

Základní námitka zpochybňující přítomnost skutečného totalitarismu v lidských dějinách od samého počátku souvisí právě s výše uvedeným rozlišením mezi totalitarismem a totalitním režimem. Jestliže budeme pojem chápat ve smyslu typu politického režimu, pak se jedná o reálný způsob vykonávání politické moci. Moderní nedemokratické politické režimy se svojí povahou (strukturou) a způsobem fungování (vnějšími projevy) liší od politických režimů v dávné minulosti. Politika a její praktické mocenské mechanismy se mění, tak jako se mění lidé a jejich mentalita, morální principy společnosti a podobně. Podobně uvažuje český badatel Petr Fidelius, který rozlišuje mezi totalitarismem jakožto společensko-politickým jevem (totalitní hnutí, totalitní stát), tedy fenoménem, který přísluší 20. století a totalitním myšlením, které je jevem mnohem starším, „ba řekli bychom, že se v něm uplatňuje jakýsi odvěký sklon lidského ducha“.²⁴ Navíc existují závažné konkrétní argumenty ve prospěch koncepce modernity totalitních režimů, které souvisí s jejich definicemi, jež si představíme v samostatné kapitole.

Na tomto místě lze na úvod ve stručnosti uvést, že společenské a především technické podmínky neumožnily spartským tyranům ani Maximilienu Robespierrovi ovládat společnost a každého jednotlivého člověka úplně, cele, byť jim k tomu vůle a chuť zřejmě nescházely. Modernisté²⁵ proto tvrdí, že totalitní režim je projevem a výrazem výlučně moderní masové společnosti. Tato společnost postrádá vnitřní vazby, třídní struktury, její členové žijí izolované (nikoli pospolitě) životy. Pouze v takové společnosti pak mohou vládcové získat a použít potřebné technologické nástroje k jejímu naprostému ovládnutí. Pouze v (post) moderním světě disponují vládcové s totalitními záměry technickými nástroji, které jim umožňují

proniknout do osobního, intimního života člověka a dělat si nárok na jeho plnou loajalitu, kterou si budou umět vynutit.

2.2.3 Primordialisté v české politické filozofii - Vladimír Čermák a Rio Preisner

V současné politologii jednoznačně převažují vzhledem k různému pojmání totalitarismu modernisté. Jejich pohledu se bude týkat převážná část následujícího textu, věnujme se proto nyní alespoň v krátkosti argumentaci primordialistů. K nejvýznamnějším českým primordialistům patří političtí myslitelé Vladimír Čermák a Rio Preisner.

Vladimír Čermák je autorem u nás dosud stále nedocenené monumentální pětisvazkové práce *Otázka demokracie*, z nichž totalitarismu je částečně věnován první díl.²⁶ V. Čermák se při své analýze totalitních režimů inspiroval šestibodovým katalogem Carla J. Friedricha (viz níže), přičemž jednoznačně vyzdvihuje nutnost přítomnosti teroru jako jediného prostředku k odstranění přirozeného vzdoru společnosti a jednotlivců proti masivním zásahům zvenčí. Zastává přesvědčení, že totalitarismus je starý jako sám společenský řád. Skutečnost, že moderní totalitní režimy mají v rukou dokonalejší technické nástroje k úplnému ovládnutí společnosti (jež se však nikdy, ani v moderní době, nemůže povést zcela, skutečnost se může ideálu pouze více či méně přibližovat), nemění nic na psychologických kořenech totalitarismu. Nebojí se tudíž vést paralely například mezi jakobínským a komunistickým režimem. Oběma typům totalitního zřízení je podle jeho názoru společná zejména souvislost mezi důrazem, který jakobíni kladou na ctnost a komunisté na harmoničnost beztřídní společnosti. K prosazení obou fenoménů je shodně užíván masový teror. Jako byl ideolog jakobínské diktatury Louis de Saint-Just přesvědčen, že ctnost jako nejvyšší společenský princip může být prosazena pouze terorem a potlačováním,

tak se později komunismus na své cestě k cíli přidržuje jako jediného prostředku diktatury proletariátu, jež je však ve skutečnosti diktaturou avantgardy – komunistické strany.

V. Čermák se věnoval rovněž klasifikaci typů totalitních řádů. Ve shodě s dodnes převládajícím názorem je člení na tři základní typy – komunistický, fašistický a nacistický. Čermák psal své dílo v normalizačním Československu, fakticky pouze za pomoci prvorepublikové literatury, popřípadě pramenů ze západní vědecké produkce let padesátých a šedesátých. Nevěděl tedy o vývoji, který výzkum nedemokratických režimů prodělal později. Zřejmě především proto řadí k totalitním režimům (s označením „fašistické“) také Frankovo Španělsko či jihoafrický apartheid. Současný výzkum jejich struktury a podstaty však totalitní klasifikaci v žádném případě neumožňuje.

Hovoříme-li o filozofických koncepcích totalitarismu, nelze se též nezmínit o českém mysliteli Rio Preisnerovi. Ten se ve svém pozoruhodném díle *Kritika totalitarismu*, jež vyšlo v Římě v roce 1973,²⁷ snažil vyrovnat především s marxistickou podobou totalitarismu.²⁸ Činil tak vlastní zbraní marxismu – dialektickou metodou.

Svou kritiku totalitarismu z katolického hlediska odvíjí od kritiky Hegelovy filozofické koncepce – Hegela označuje ve svých dílech za velmistra moderní gnóze – a vymezuje se především proti filozofickým základům marxismu. Preisner tvrdí, že marxismus uskutečňovaný v dějinné praxi vedl (zatím) vždy k totalitarismu. Vyrovnává se s otázkou, zda ony dějinné totalitarismy marxismus „zneužily“ či jej „zradily“, nebo zda je podstata marxismu sama o sobě totalitní. O zneužití a zradě hovoří podle Preisnera svorně všichni revizionisté, především ti, kteří na této zradě vybudovali své kariéry a pak zradou této zrady dospěli k poznání pravé podstaty a pravých možností marxismu. Na tuto výmluvu odpovídá Preisner, že marxismus má totalitní substrát, který se však projeví až v okamžiku, kdy se marxisté dostanou k moci.

Na rozdíl od empiricky precizních, na sociálních strukturách založených rozsáhlých definic totalitarismu nabízí tzv. stručnou formuli totalitarismu: „Člověk a svět odlidštěný a odskutečněný systémem dialektické identity, což se ‚klade‘ jako náhrada za popřenou a poplivanou Trojjednost Boha.“²⁹ Totalitarismus prý anihiluje svět a jeho dějiny, aby tu už nebylo místa ani času pro pravdu, tj. pro Krista. Jestli se někde svádí zápas o svět, pak v totalitních systémech.

Dále si autor všímá síly a lsti totalitarismu, které tkví ve skutečnosti, že ve svobodném státě se jeho pravá tvář vynořuje až ve chvíli, kdy všechna moc, jež by byla s to ho zničit, je definitivně podlomena. Totalitarismus se nikdy neutká se svým nepřítelem tváří v tvář.

R. Preisner se snaží definovat přesný počet podstatných rysů totalitarismu. Jeho metoda „fragmentu“ nás spíše nutí hledat v textu a spojovat (zdánlivě) nespojené. Všímá si i takových na první pohled banálních věcí, jako kupříkladu úlohy lhostejnosti. Angažovanost a krajní netečnost v tomto ohledu provázejí „zákonitý“ vývoj dějin jako rub a líc jejich nesmyslnosti. Angažovanost v totalitarismu pak je pouze k veřejnosti obrácená maska, pod níž zeje prázdnota krajní nezúčastněnosti. Intelektuální lůza si podle jeho soudu vypěstovala vlastnost, která stojí v přímém vztahu k negativním revolucím dvacátého století: lhostejnost. Na lhostejnosti staví dnes každý řemeslný revolucionář totalitarismu. Ona je půdou, z níž vyvěrají všechny mžikové davové reakce. Nejzvlčilejší činy lůzy, nejodpornější žurnalistická polopravda, vše jako by Preisnerovými slovy „plavalo v oleji lhostejnosti“.³⁰ Onen stav neskutečně antireálné bezvládnosti – jakéhosi negativního vytržení – vtiskuje dějinám našeho věku příznačný rys. Zlhostejnění po krvavých činech, po zašlapání svobody celých národů, to vše tvoří vatovou výplň dějin současného světa. Totalitarismus pak vychází ze zásady, že vražda jednoho člověka vždy zneklidňuje hladinu svědomí, zatímco vražda tisíců, ba milionů lidí (pokud možno nevinných),

genocida národů, jako „nemožné“, „nemyslitelné“ v „našem století vědy a pokroku“, přesahují objem lidského vědomí... Vycházel přitom ze své zkušenosti, kdy v dobách nejkrutějšího nacistického a zejména komunistického teroru pozoroval na jiných i na sobě onen příboj lhostejnosti.

Pozoruhodný je Preisnerův postřeh ohledně bídy a chudoby v totalitarismu, které v něm podle jeho propagátorů nemá místo. Preisner však tvrdí, že každý totalitní režim, jemuž jde vždy o vyvrácení dějin, útočí nejzákeřnějším způsobem na chudého. Bolševici se podle něj namísto spravedlivého rozdělení bohatství zmohli jen na nespravedlivé rozdělení bídy.

Podobně jako řada dalších analytiků podstaty totalitních režimů si i Preisner všimá skutečnosti, že komunistická totalitní utopie žije z předpokladu, jenž lze objevit v samém středu lidství, totiž že lidstvo se musí spasit samo. Ovšem se spásou bývá spojován i její protipól – věčné zavržení. Zde upozorňuje na to, že totalitarismus svými koncentračními tábory vyvrátil falešné manýristické představy pekla. A zároveň zjednal lidské mysli přístup k pravé podobě pekla, již lze geometricky vytýčit úměrou: člověk vytváří peklo přímo úměrně se snahou vytvořit nebe na zemi.

2.2.4 Totalitarismus jako politické náboženství

Po nástupu komunismu a nacismu k moci se ve společenských vědách objevily postřehy o jejich genetické příbuznosti a především o jejich inspiraci náboženstvím. Vznikl tak koncept tzv. politického (či sekulárního) náboženství, který se dále vyvíjel částečně mimo „modernistickou“ debatu o definici a vnitřní klasifikaci totalitního režimu. Je to debata pozoruhodná, proto ji uvádíme a předesíláme vlastním diskusím o definici totalitního režimu. Ve výzkumu tzv. politických náboženství představuje podstatný počín práce německého

politologa a historika Hanse Maiera, z jehož knihy *Politická náboženství* tato podkapitola částečně vychází.³¹

Hned na začátku pojednání o kvazináboženském charakteru moderních totalit je nezbytně nutné poznamenat, že vůdcové totalitních hnutí používali náboženských prvků výhradně jako prostředků. Ty jim měly rozšířit jejich vlastní legitimitu a vyřadit ze hry legitimitu cizí, jež měla skutečně náboženský charakter a mohla totalitaristickým apelům konkurovat bez možnosti účinné kontroly.³²

Spojení absolutní moci a absolutního ospravedlnění je jednou ze základních charakteristik totalitního panství. Nejde o pouhý sadismus, o tyranskou hrůzovládu, se kterou se lidstvo v průběhu dějin setkalo nesčetněkrát. Systém sovětských lágrů, genocida ukrajinských kulaků či vraždy politických nepřátel včetně zcela nevinných lidí jdoucí do milionů, to vše nelze podle Alexandra Solženicyna vysvětlit pouhým politickým kalkulem nebo státním zájmem. Očista se stává procesem zničení člověka, jeho vědomou, plánovanou anihilací. Co je na moderním totalitarismu skutečnou novinkou, je právě ona připravenost likvidovat oběti bez přítomnosti vášní, čistě „technicky“. Z někdejšího „čestného nepřítele“, jak byl až do dvacátého století politický odpůrce chápán, se stal škůdce, jehož lze beztréstně odstranit, aniž je nutno hnout brvou. Pachatelé si drží odstup, přičemž si zachovávají svou bezúhonnost, neboť jsou ospravedlněni dějinami.³³

Moderní totalitarismy se v náboženských systémech inspirovaly rovněž důležitostí momentu hrůzy. Podle Raymonda Arona i Hannah Arendtové je totalitní panství do značné míry určováno prvkem teroru. Totální teror „nahrazuje meze a cesty styku mezi jednotlivými lidmi železným poutem, které je drží pospolu v tak těsném sevření, že jejich pluralita jako by mizela v jediném člověku ohromných rozměrů“. Otěže zákona jsou nahrazeny nezničitelným poutem teroru, který člověka znehybňuje, takže jakékoliv svobodné, nepředvídatelné jednání je vyloučeno.³⁴

Podle Erica Voegelina, který ve své knize nazvané *Politická náboženství* poprvé upozornil na historickou souvislost nacismu a komunismu, se moderní diktatury zakládají na vnitrosvětské religiozitě, která pozvedá kolektiv rasy, třídy nebo státu na nejvyšší skutečnost, a tím je zbožšťuje. E. Voegelin také poukázal na gnostický charakter moderních totalitních režimů opírajících se o předpoklad, že člověk je schopen svým jednáním porazit zlo a odstranit jej z tohoto světa.³⁵ Hans Maier k tomu dodává, že součástí revolučního myšlení bývá obvykle intenzivní víra v možnost totálního vykoupení člověka.³⁶

Podívejme se v následujících odstavcích na konkrétní praxi dvou nejvýznamnějších příkladů politického náboženství – Německa pod Hitlerem a Sovětského svazu pod Leninem a Stalinem.

Pod Leninovým a Stalinovým vedením se Sovětský svaz radikálně odštěpil ode všech znamení a tradic své křesťanské minulosti: bylo zakázáno křtít děti křesťanským způsobem, byla „zakázána“ neděle a sedmidenní týden byl nahrazen systémem klouzavých pracovních dní bez sobot a nedělí. Jelikož ovšem, jak jsme již uvedli, představují náboženské symboly účinný prostředek při ovládnutí společnosti, byly například činěny pokusy se „křtem Října“. Z té doby pocházejí křestní jména, jež dodnes můžeme v Rusku nalézt – například Říjen, Kominternu, Revoluce, Edison nebo REM (Revoluce – Elektrifikace – Moskva).³⁷

Když přišlo na věc a bolševici potřebovali uchovat památku Revoluce, sáhli zpět k vysmívanému a racionalistickými argumenty mnohokrát předtím i poté vyvrácenému kultu relikvií, když nabalzamovali Lenina a vystavili jej k uctívání v mauzoleu na Rudém náměstí, kde je dodnes. Domyšleno do důsledků – není formální rozdíl mezi lidmi putujícími na křesťanská poutní místa kvůli přítomnosti ostatků světců a lidmi přicházejícími do mauzolea na Rudém náměstí. Již v roce 1918 označil Grigorij Zinovjev Lenina za „apoštola světového komunismu“ – jeho spisy byly vedle spisů Marxových „evan-

geliem“ všech pravých revolucionářů. Učení těchto „svatých textů“ (jež se samozřejmě stalo předmětem veřejných vyznání víry) pak dále rozvíjelo několik málo „církvních Otců“.³⁸

Víra vyžaduje věrnost. Proto děti – členové Hitlerjungend – již v sedmi letech přísahali věrnost Vůdci, komunističtí pionýři v podobném věku věrnost socialismu. Každý mýtus dále potřebuje svého proroka, který jej ztělesňuje: byl objeven v osobách Hitlera či Lenina. Hlasatel Prozřetelnosti, jak byl v počátcích hnutí Hitler nazýván, byl schopen dávat sílu všem. Tam, kde dřív v domácnostech visíval krucifix, byl zřizován „božský koutek“: spolu s hákovým křížem v něm byl umístěn Hitlerův obraz. V jedné z kaplí, která byla přenechána německým křesťanům, stál obraz Vůdce na samém oltáři. V bolševickém Rusku byla zákoutí s ikonami nahrazena „zákoutími míru“ či „rudými koutky“, množství kostelů bylo přebudováno na památníky ateismu.³⁹

Skrytý náboženský charakter měly i veřejné soudní procesy s údajnými protivníky bolševického režimu ve třicátých letech. Kromě nutnosti vlít jimi novou krev aktivismu do skomírajících žil Revoluce lze vysledovat ještě jednu jejich stránku. Dokumentovat ji můžeme citátem ze zprávy z jednoho moskevského procesu při velkých čistkách v roce 1938: „Ale nad námi, nad naší šťastnou zemí, budou nadále radostně zářit jasné sluneční paprsky. My, náš lid, pod vedením našeho milovaného vůdce a učitele, velikého Stalina, budeme nadále kráčet kupředu po cestě očištěné od vši špíny a neřádů minulosti vstříc komunismu.“⁴⁰ Do protikladu k věčné temnotě, z níž vystoupil nepřítel, aby škodil, a do níž je zpět uvržen, stavějí žalobci světlé zítřky pro věrné, pravověrné a především loajální, kteří pod vedením „dobrého pastýře“ – i tímto označením se ve Stalinově případě setkáváme – kráčejí krok za krokem do ráje. Vynucená slova obžalovaných nebyla ničím jiným než zpytováním svědomí, vyznáním hříchů, lítosti a sklíčenosti. Pozorovateli to může připomenout scény z církevního života – přijímání do společenství věřících, kate-

cheze a zkoušky víry, zpovědi, zasvěcení do mystérií církve, ale i vyloučení nekajících členů církve, exkomunikace odpadlíků a kacířů. Na rozdíl od totalitarismu ovšem v katolické či pravoslavné církvi nenásleduje po vyznání hříchů a projevení lítosti zveřejnění přiznaných vin ani fyzická likvidace či věčná výstraha ostatním. Nastupuje odpuštění a nová šance. Přiznání ovšem nebyla ve všech případech vynucená, jakkoli byla vymyšlená. Existují výpovědi některých přímých postižených, že skutečně věřili ve svou vinu, kterou jim strana předestřela, ačkoli se domnívali, že se jí dopustili nevědomky. Tak velká byla důvěra v božskou neomylnost strany.⁴¹

Máme co do činění s paradoxy – ačkoli komunisté pomocí osvícenských argumentů bojovali proti náboženství, tvrdili, že Lenin žije věčně. Věčným prezidentem Korejské lidové demokratické republiky je dodnes Kim Ir-Sen zesnulý v roce 1994, jeho syn Kim Čong-il, který zemřel v roce 2011, byl v roce 2012 prohlášen věčným generálním tajemníkem vládnoucí komunistické strany.

Nacisté tak daleko nešli, jejich mučedníci byli skutečně mrtví. Když 9. listopadu 1923 ukončila střelba bavorské policie tzv. Hitlerův puč ve Feldherrenhale, zůstalo tam šestnáct zastřelených pučistů. Hitler učinil z jejich smrti mystérium. Stylizoval 9. listopad jako posvátný den a Feldherrenhale jako nejsvětější místo hnědého kultu. Od roku 1935 se smrt, kterou přineslo šestnáct světců jako „krvavou oběť hnutí“, dostala do středu nacionálně socialistických dějin spásy jako velikonoční hra. Žádný jiný svátek totalitních režimů neměl tak zřetelné rysy politického náboženství.

Rituál vznikl v letech 1933 až 1935. V listopadu 1933 byl ve Feldherrenhale zbudován památník sestávající z těžké bronzové tabule, nad níž se vznášely hákové kříže a říšští orlové se jmény šestnácti padlých, kteří věřili ve zmrtvýchvstání svého národa. Ludwigovou ulicí ozářenou světelnými pylony projížděl o půlnoci Hitler. Přijížděl do Feldherrenhale zdobené rudými koberci s vystavenými sarkofágy mrtvých. Kolem pro-

šel průvod starých bojovníků s rudou vlajkou, proběhla vzpomínka na mrtvé s litanickým vzýváním jmen padlých, zakončená Vůdcovým kladením věnce k památníku. Od roku 1935 dostaly oslavy pevný liturgický řád. Jejich střediskem se stal Königsplatz, kde probíhal ceremoniál posledního apelu. Pro mrtvé byl vystavěn čestný chrám, v němž oni sami konali symbolicky věčnou stráž. „Hitler do chrámu vstupoval, aby ozdobil své mrtvé kamarády věncem nesmrtelnosti.“⁴²

Toto krátké pojednání o totalitarismu jakožto politickém náboženství lze zakončit upozorněním Hermanna Kellera: „Stát se může stát totalitním pouze tehdy, když se opět stane státem a církví v jednom.“⁴³ Společnost se tedy musí navrátit k antickému sepětí *polis* a náboženství, či byzantskému cesaropapismu.

2.2.5 Totalitarismus jako literární antiutopie

Téma totalitarismu je natolik závažné a lákavé, že se dočkalo uměleckého, zejména literárního zpracování. Existuje dokonce příslušný svěbytný literární žánr, zvaný antiutopie. V literatuře se setkáváme jednak s beletristickým zpracováním tématu (antiutopie), ale také s osobními svědectvími lidí pronásledovaných totalitními režimy, jejichž díla mají nejen dokumentační, ale také vysokou uměleckou literární kvalitu a dokonce také analytickou hodnotu. Za všechny jmenujme alespoň proslulé autory Alexandra Solženicyna či Gustawa Herlinga-Grudzińskiego.⁴⁴

Tématu se věnovala také řada publicistů. Sovětský komunismus se totiž stal modlou pro řadu západních intelektuálů. Řada z nich ovšem po návštěvě „země, kde zítra znamená již včera“⁴⁵ ze svého poblouznění procitla. Ačkoli jim byla ze strany sovětských průvodců věnována všemožná péče, přesto i to málo, co směli vidět, stačilo k probuzení. Zřejmě nejlepším příkladem je André Gide, francouzský levicový prozaik a nositel Nobelovy ceny za literaturu, zpočátku velký

zastánce sovětského komunismu. Po své návštěvě SSSR vydal knížku *Návrat ze Sovětského svazu*, v níž se vyznal ze svého omylu, když se domníval, že tam panuje skutečná svoboda.⁴⁶ V tom okamžení se ovšem stal velkým nepřítelem „pokrokové“ části západní intelektuální obce. V Československu jej například odsoudil básník Stanislav Kostka Neumann, který v roce 1937 vydal knihu *Anti-Gide neboli optimismus bez pověr a ilusí*. V ní Gidovi otevřeně řečeno vynadal, nazval ho domýšlivým a naivním sobcem, který se plete do věcí, kterým nerozumí, místo aby momentální nedostatky přehlížel a hleděl do budoucna.⁴⁷ Někteřím intelektuálům a umělcům se však oči neotevřely ani po předložení jasných důkazů – spisovatel Ivan Olbracht dokonce chválil i sovětské věznice, které prý budou „ústavem, v němž soudruh vězeň, člověk pracující a nikdy nezbavený naděje na osvobození, nebude se lišit od jiných občanů, jen částečným nebo úplným odnětím svobody.“⁴⁸ Ovšem A. Gide měl i svůj český protějšek, jímž byl komunistický spisovatel Jiří Weil, který své sovětské zkušenosti zúročil v románu *Moskva – hranice*, ve kterém trefně vystihl stalinismus.⁴⁹

Vraťme se však k totalitarismu v představách spisovatelů, tedy k antiutopii. Patrně nejvýznamnějšími představiteli tohoto žánru, kteří literárně zpracovali fenomén totalitarismu, jsou Aldous Huxley, Jevgenij Zamjatin a George Orwell.

Britský spisovatel Aldous Huxley je autorem známého románu *Konec civilizace*, v němž líčí vizi budoucí společnosti, která dosáhla stavu naprosté organizovanosti a ideálu všeobecného štěstí. V roce 2541 (čili v roce 632 nové Fordovy éry) jsou občané Světové republiky rozděleni do kategorií podle intelektuální výkonnosti (nejvyšší je Alfa plus), přičemž o jejich osudu je rozhodnuto ještě před narozením v důsledku umělého oplodnění a klonování. Lidé jsou v tomto „novém skvělém světě“ poddáni všestrannému biologickému a psychologickému předurčení.⁵⁰

Ruský spisovatel Jevgenij Zamjatin napsal román *My*, který má podobu deníku člověka s číslem D-503, jež je občanem

Jednotného státu. Tomuto Jednotnému státu vládne moudrý vůdce Dobrodítel, který vše ovládá a kontroluje prostřednictvím Strážců. Jednotný stát je vrcholem civilizace, ve které neexistuje bída, všichni jsou v ní šťastni a všichni milují svého vůdce. Vše je dokonale společné, jakékoliv soukromí či intimita člověka neexistuje. Zrušena jsou dokonce i jména, která jsou nahrazena čísly.⁵¹

Ovšem největší proslulosti dosáhl George Orwell, který se stal skutečným klasikem literární reflexe totalitarismu. Je autorem řady děl, z nichž se k totalitarismu vztahují především knihy *Farma zvířat* a *1984*. Zatímco *Farma zvířat* je bajkou parodující na základě skutečných událostí stalinistický režim,⁵² román *1984* je vrcholnou fikcí zpodobňující beze zbytku naplněný totalitarismus.⁵³ Jde o popis stavu světa v roce 1984 (samotný román vznikl v roce 1949), světa, který je již totálně podroben totalitarismu, světa, z něhož již není kam utéct. Celá planeta je totiž rozdělena do tří státních celků, z nichž každý je založen na komunistickém učení a přitom je jednomu ze svých sousedů nepřítelem na život a na smrt a tato nepřátelství se v průběhu času pružně mění. Podstata všech tří režimů je přitom stejná, liší se jen názvem oficiální ideologie: v Oceánii, kde se děj románu odehrává, to je Angsoc (zkrácenina slov anglický socialismus), v Eurasii nebolševismus a v Eastasii Uctívání smrti.

Úhelným kamenem celé společnosti je Strana, už bez jakýchkoli přívlasků – je jediná, další pojmenování proto nepotřebuje. V jejím čele stojí Velký bratr, objekt všeobecného kultu a uctívání. Jeho podobizna shlíží všude a na všechny – na plakátech, mincích, obrazech, z televizních obrazovek. Známa věta „Velký bratr tě sleduje“ nebyla jen propagandistickým heslem, neboť kontrola občanů režimem pronikla díky moderní technice i do jejich soukromí.

Strana si vytyčila tři základní hesla, jež jsou obrazem do důsledku dovedené dialektiky: 1. Válka je mír. 2. Svoboda je otroctví. 3. Nevědomost je síla. Režim řídí veškerý život svých

občanů – ať již prostřednictvím masových organizací (např. Antisexuální liga mládeže) či propagandistickými aktivitami typu každodenních Dvou minut nenávisti. Nejčastějším objektem Dvou minut nenávisti je Emanuel Goldstein, někdejší vysoký či snad nejvyšší představitel režimu, který se po údajné zradě stal největším nepřítelem. Číst jeho Knihu je největším myslitelným zločinem. Děti jsou vychovávány tak, aby cítili větší přichylnost k Velkému bratrovi a Straně než ke svým rodičům. Mimo vysokou a střední vrstvu, které totálně podléhají moci Strany, ještě žije rozsáhlá skupina obyvatel, tzv. proléti. O ně nemá režim až takový zájem, žijí v bídě a nedostatku, ale kvůli jejich nízké inteligenci Strana nepředpokládá, že by se mohli vzbouřit a přivodit pád režimu – přitom právě oni jsou jedinou možnou silou, která by potenciálně mohla režim svrhnout.

Zločinem je v Oceánii vše, co není v souladu s oficiálním učením a pokyny Strany – tzv. ideozločinem. Hlavní hrdina Winston Smith se nakonec také ideozločinem proviní – jednak se nezákonně zamiluje, jednak se zapojí do protirežimní organizace, která má pracovat na svržení Strany. I tato organizace je ale ve skutečnosti dílem Strany a cílenou provokací. Po zatčení a v průběhu mučení se Smithovi ozřejmuje podstata celého režimu. Strana neusiluje o moc kvůli dobru chudých či kvůli něčemu jinému – usiluje o moc kvůli moci samé. Dozvídá se, že realita existuje pouze v lidském vědomí, nikde jinde. Ne však ve vědomí jednotlivce, které se může mýlit a beztak brzy zaniká; ale ve vědomí Strany, kolektivním a nesmrtelném. Cokoli Strana považuje za pravdu, je pravdou. Stranu nezajímají konkrétní činy, ale pouze myšlenky. Nechce své nepřátele jen zničit, ale nejdříve změnit. Poučila se totiž z chyb Sovětů za Stalinovy vlády, kdy komunisté pronásledovali kacíře krutěji než inkvizice. Věděli však, že nesmějí produkovat mučedníky, proto dřív, než uspořádali veřejný proces, zbavili své oběti jejich důstojnosti. Udolali je týráním a samotou,

až z nich byly opovržením hodné trosky, které se přiznávaly ke všemu, co se jim vložilo do úst. Za pár let se z mrtvých přesto stávají mučedníci. Podle přesvědčení Angsocu to bylo proto, že přiznání na nich byla vynucena násilím a že byla nepravdivá. Strana se z toho poučila. Všechna doznání zde učiněná jsou pravdivá, protože jsou pravdivými učiněna. Mrtví se nemohou stát mučedníky, protože jsou vaporizováni (vymazáni z dějin) a další generace se o nich nikdy nedozvědí. Mučení vězňové se nepodřizují ze strachu, dělají to z vlastní svobodné vůle. Kacíř je nejprve obrácen na správnou víru, a pak teprve zničen.

Orwellova fikce je natolik promyšlená a děsivá, až se zdálo nemožné, že by mohla být uskutečněna. Ale jak ukázaly zkušenosti například z Kambodži či Severní Koreje, Orwell nebyl daleko od pravdy o světové totalitní praxi.

2.3 Definice, typologie a výskyt totalitního režimu

V soudobé politické vědě jednoznačně převažuje modernistické chápání totalitarismu jakožto způsobu vykonávání politické moci, tedy typu politického režimu. Představme si proto nyní příslušné koncepce, a to jednak ve smyslu definice totalitního režimu, ale také jeho eventuální typologie a rozšíření v praxi.

2.3.1 Definice totalitního režimu

První akademický pokus o definici totalitního režimu najdeme v již zmíněném hesle *stát* v *Encyklopedii společenských věd* z roku 1934.⁵⁴ Ve třicátých a čtyřicátých letech se totalitarismu akademicky věnovali v Evropě hlavně Raymond Aron⁵⁵ a v USA především Ernst Fraenkel, Franz Neumann a Sigmund Neumann.

Raymond Aron především poukazoval na rozdíly mezi soudobým totalitním režimem a historickými tyranii, čímž se zařadil mezi modernisty. Zdůrazňoval též revolucionářství totalitního režimu, který má ambici ničit stávající politický řád, a je tak úhlavním nepřítelem demokracie, jež je v tomto smyslu přirozeně konzervativní. Všiml si ideologičnosti totalitního režimu, kterou nazýval politickým náboženstvím. Politika je maximálně centralizována a její snahou je ovládnout všechny sféry života společnosti.⁵⁶

Ernst Fraenkel dospěl na základě zkoumání nacistického Německa k závěru, že základem totalitního režimu je teror. Rozlišoval totiž dvě tváře režimu. Zaprvé je to právní pořádek (normativní stát), který je však pouhou fasádou. Zadruhé je to politický pořádek (prerogativní stát), který není založen na žádných právních normách, ale opírá se o vůdcovský princip. Politický pořádek reálně určuje podobu státu a činí tak prostřednictvím neutuchajícího násilí a terorizování společnosti. Jak prohlásil, Třetí říše je státem „permanentního výjimečného stavu“.⁵⁷

Franz Neumann si jako vzor rovněž vybral nacistické Německo. Podle něj je totalitní režim charakteristický snahou státu beze zbytku ovládnout společnost. Každý totalitní režim pak vytváří monolitickou státní strukturu. Nicméně uvnitř této státní struktury probíhá boj mezi jejími jednotlivými složkami (strana, byrokracie, armáda, průmysl) o přízeň vůdce.⁵⁸

Neumann považoval totalitní režimy za monopartistické, ideologické a vůdcovské státy, které permanentně politicky mobilizují společnost a dovolávají se vůle lidu. Jsou to podle něj kvalitativně zcela nové útvary, jež nelze srovnávat s dávnými diktaturami (moderní pojetí totalitarismu). Všiml si, že totalitní režimy vyznávají ideál kvalitativně nové, opravdové „demokracie“, ať už „proletářské“ (SSSR), nebo „národní“ (nacistické Německo a fašistická Itálie). Velkou váhu přikládal fenoménu války. Podle jeho názoru se totalitní režimy

rodí v důsledku válečného chaosu a „permanentní válka je pro totalitní diktatury přirozeným klimatem“.⁵⁹

Sigmund Neumann se nejvíce přiblížil soudobým definicím totalitního režimu, nicméně hlavní proud výzkumu tohoto jevu se objevil až po druhé světové válce. Nejvlivnějšími autory se zde stali Carl Joachim Friedrich a Zbigniew Brzezinski, kteří v roce 1956 vydali knihu *Totalitní diktatura a autokracie*, ve které položili základ všech současných koncepcí totalitního režimu.⁶⁰ Američtí politologové, pocházející ze zemí, které měly více či méně aktuální zkušenost s totalitními režimy obou hlavních podob, přinesli definici totalitního režimu založenou na podstatných bodech, které jej charakterizují. Vyšli přitom z analýzy nacistického a komunistického režimu. Oněch bodů je šest.

1. Existuje oficiální ideologie, kterou musejí přijmout a akceptovat všichni členové společnosti. Tuto ideologii používají vládnoucí vrstvy k odůvodnění svých nároků na výkon politické moci.

2. Veškerý politický a společenský život zcela ovládá jediná masová politická strana, v jejímž čele stojí většinou jediný vůdce. Strana je hierarchicky organizována a je povětšinou nadřizena státní byrokracii, či přinejmenším je s ní výrazně propojena.⁶¹

3. Vládce či strana mají absolutní monopol na kontrolu ozbrojených sil. Tuto kontrolu provádí buď přímo politická strana, nebo jí podřízená byrokracie.⁶²

4. Prostředky masové komunikace – tisk, rozhlas, televize, knižní produkce – jsou zcela kontrolovány prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola armády.

5. Existuje dokonalý systém fyzické i psychologické kontroly společnosti prostřednictvím tajné policie, která používá teroristické postupy.⁶³

6. Hospodářství podléhá centrálnímu řízení, plánování, veškerá ekonomika je kontrolována.⁶⁴

Tento šestibodový katalog je přes mnohé kontroverze fakticky dodnes chápán jako základ veškerého dalšího výzkumu totalitních režimů. Leonard Schapiro dokonce mluví o „šestibodovém syndromu“. ⁶⁵ Rozporuplně je přitom přijímán jen šestý bod, a to především s ohledem na charakter ekonomiky nacistického Německa, kterou stát zcela neovládal a nekontroloval. Nacistickému režimu to přesto na stupni totalitarismu nijak neubírá.

Poněkud odlišný přístup k fenoménu totalitarismu prosazovala Hannah Arendtová, která na něj nepohlížela výhradně systémovým pohledem. Klíčovou kategorií podle ní totiž představuje již zmíněná ideologie a snaha státu pronikat do života společnosti. Vládcové se nesoustředí pouze na výkon moci, ale chtějí vytvořit „nového člověka“. K tomu jim slouží masová ideologická indoktrinace a teror. Tato kvalitativně vyšší nová lidská bytost má být zcela podřízena státu – straně. Pro to vše jsou podle Arendtové nezbytné dvě podmínky:

1. společnost řídí jedna politická strana v čele se zbožštělým vůdcem, která je nositelkou ideologie a teroru;
2. společnost má masový charakter způsobující izolovanost člověka a jeho vykořeněnost z tradičních společenských struktur. ⁶⁶

Již jsme uvedli, že významným představitelem skupiny prosazující podmíněnost totalitarismu modernismem je italský politolog Giovanni Sartori. Ten jako podstatné znaky totalitního režimu vymezil:

1. totální rozšíření a pronikání moci státu;
2. ideologizace politiky v podobě politického náboženství majícího kořeny ve Francouzské revoluci;
3. politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka. ⁶⁷

Na rozdíl od Hannah Arendtové neklade Sartori po zkušenostech s komunistickými režimy střední a východní Evropy podstatný důraz na uplatňování teroru. Ačkoli se teror v mnoha totalitních režimech objevuje, pokládá jej především za jev patologický. ⁶⁸

Sartori přinesl do výzkumu nedemokratických režimů jednu důležitou novinku – připomněl, že žádný politický systém není statický, ale všechny jsou naopak dynamické. Definice totalitního režimu, tak jak se s nimi bylo možné setkávat od poloviny dvacátého století, s vývojem nijak výrazně nepočítaly. Oproti tomu Sartori rozlišil fázi prosazování totalitního režimu a fázi jeho stabilizace. Dělicím znamením mezi oběma mu přitom byla rutina. Bezohledný teror, permanentní čistky či koncentrační a vyhlazovací tábory, to vše jsou podle Sartoriho vyložené předrutinní charakteristiky spadající do fáze prosazování. I bez nich se však podstata režimu nemění – ve fázi stabilizace jej lze stále považovat za totalitní. ⁶⁹

Klasik výzkumu nedemokratických režimů – americký politolog španělského původu Juan José Linz – vyšel ve své definici ze zmíněné koncepce C. J. Friedricha a Z. Brzezinského. Na začátku sedmdesátých let dvacátého století vymezil tři podmínky, jež musí splňovat režimy, aby mohly být označeny jako totalitní.

1. Musí existovat jediné centrum moci. Toto centrum nemusí být nutně jednolitě. Jakýkoli pluralismus existujících institucí či skupin odvozuje svoji legitimitu z tohoto jediného centra. Tento „pluralismus“ přitom není dědictvím předchozí netotalitní éry, ale je politickým výtvoem shora.
2. Život společnosti zcela (totálně) ovládá a řídí výlučně, samostatná a více či méně intelektuálně podložená ideologie. Tato ideologie má ambice vševysvětlující teorie, právě z ní odvozují vládnoucí skupiny svůj mandát, kdy se staví do role dějinami předurčených osob, které mají nastolit království míru a ráj na zemi.

3. Ve společnosti probíhá masivní politická mobilizace – občané jsou nuceni k aktivní účasti na veřejném životě. Právě s odkazem na ideologii mají být nadchnuti pro plnění náročných společenských úkolů aktivním zapojením do činnosti strany a jejích mnohých monopolních masových organizací. Pouze jejím prostřednictvím se ovšem lze na veřejném životě podílet – mimo stranu nejen že není pravda, ale ani život. Pasivní poslušnost a apatie, ústup do role pouhého trpného předmětu, tolik charakteristického pro autoritativní režimy (viz další kapitola), jsou totalitními vládci považovány za nežádoucí a nechtěné.⁷⁰

Vidíme, že každý z výše uvedených autorů přichází s něčím novým, v něčem s ostatními souhlasí a něco odmítá. Pokusme se tedy shrnout charakteristické rysy, jež jsou podle našeho názoru nezbytné k tomu, abychom mohli politický režim nazvat totalitním.

1. Totalitní režimy vznikají ve společnostech masového charakteru, který deformují tak, aby člověk – jedinec – byl izolovaným prvkem, vykořeněným ze všech tradičních společenských struktur. Tyto společnosti bývají většinou moderní, jakkoli dějiny ukázaly případ premoderních společností, jež úspěšně instalovaly totalitní režimy (Čína, Severní Korea, Kambodža).

2. Existuje strana či hnutí, které jsou středobodem jak politické moci, tak všeho dalšího žití. Veškeré společenské funkce jsou stranou zaštitovány, mimo ní nemůže být nic. Strana je faktickým velitelem ozbrojených složek a drží informační monopol.

3. V čele strany stojí obvykle zbožštělý všemocný Vůdce – Prorok a Vykupitel, přičemž jeho kvazibožské atributy mohou mít nejrůznější konfesijní zdroje. Totalitní režim deklaruje jednoznačnou anti-náboženskost, ve skutečnosti se však opírá o gnostický druh náboženství, či přinejmenším využívá mnoha náboženských prvků jako prostředků k podpoře vlastní legitimacy.

4. Společnost je zcela podřízena ideologii, která údajně vysvětluje veškerou společenskou realitu.⁷¹ Na jejím základě vládne strana, resp. její představitelé, již mají o sobě a svém poslání mesianistické mínění. Ideologie mající absolutní charakter poskytuje absolutní ospravedlnění všech prostředků použitých k dosažení vytčeného cíle, tedy absolutní moc.

5. Jde o režimy přirozeně aktivistické. Ke svému přežití nutně vyžadují aktivní účast občanů ve veřejném životě. Horečná aktivita, neustálý pohyb, činnost – to jsou jeho nezbytné charakteristiky. Zpočátku se tato aktivita přirozeně vybíjí na budování nového řádu, resp. bourání řádu starého, na bojích s příznivci starých pořádků a podobně. Tato práce však dříve nebo později skončí a je třeba hledat nový směr, kterým se aktivismus může obrátit, jelikož se na udržování nového stavu nestráví všechen. Bez něj jsou však totalitní režimy určeny k zániku, nutně musí najít objekt nového zájmu. Tím se jaksí „přirozeně“ stává hnutí či strana, kdy se aktivismus obrací do jejího nitra. Projeví se to v čistkách mezi kádry, hledáním protistátních spikleneckých center složených z dosavadních nejvěrnějších budovatelů režimu a podobně. Totalitní režim musí být za každou cenu dynamický, stacionárnost jej dříve nebo později „zabije“ a přemění v jinou, lidské existenci příznivější formu státního uspořádání. Nicméně, totalitní společnosti mají schizofrenní charakter, jsou specifickým „spletitým předivem klamu a sebeklamu“.⁷² Ačkoliv vyžadují bezmezný aktivismus, vzbuzují lhůstevnost.

6. Společnost ovládá teror, který může mít podobu jak přímého fyzického násilí, tak psychologickou – formu hrůzy a strachu. Společnost je kontrolována prostřednictvím tajné policie, která si vytváří efektivní agenturní síť.

7. Totalitní režimy mají stvořitelské ambice. Prostřednictvím ideologie a teroru chtějí vytvořit nového člověka oproštěného od všeho starého, ne-totalitního, člověka, který by byl vrcholem všeho jsoucna.

2.3.2 Typologie totalitních režimů

Na základě zmíněných definičních znaků byly zkoumány moderní varianty nedemokratických režimů, přičemž se zvažovala přítomnost totalitních prvků v jejich strukturách. Politická věda, podobně jako ostatní (nejen) společenské vědy, má zájem na zřehlednění sociální reality, k čemuž má sloužit co nej-
přesnější dělení, klasifikace. To ovšem zároveň bývá kamenem úrazu, protože není nic ožehavějšího, než se pokoušet třídit něco tak proměnlivé a mnohotvárné, jako jsou jednotlivé komponenty společenského života. Před badatelem, který by chtěl přehledně, na základě přesně stanovených kritérií rozřadit kategorii totalitního režimu, se vynořují již naznačené otázky – co s počátečními, popř. konečnými fázemi existence těchto režimů, které často mohou mít částečně odlišný charakter než realizovaný režim?⁷³ Pokud se přes tento částečný problém přeneseme, nestojí před námi problémy o nic menší. Jak se postavit k vlastnímu dělení totalitních režimů? Liší se například především použitou ideologií nebo mírou přítomnosti teroru?

Zastáncem druhého názoru je německý politolog Wolfgang Uwe Friedrich, který totalitní režimy člení na tři kategorie: 1. teroristické, 2. byrokratické a 3. teokratické. Do první kategorie řadí Sovětský svaz pod Leninovou a Stalinovou vládou, Mao Ce-tungovu Čínu, Severní Koreu, Pol Potovu Kambodžu, Ceaușeskovo Rumunsko, Hodžovu Albánii, krátké období let 1937–1938 ve Španělsku a samozřejmě německou Třetí říši. Jsou to podle něj takové režimy, které naplňují charakteristiku totalitarismu s tím, že v nich teror zaujímá přední místo mezi nástroji používanými k ovládnutí společnosti.

Do kategorie byrokratických totalitních režimů řadí komunistické režimy východního bloku po Stalinově smrti a Čínu od smrti Velkého kormidelníka Maa až po dnešek. Vláda otevřeného teroru obvyklá v první kategorii je zde nahrazena panstvím nomenklaturních kádrů. Vládnoucí byrokracie (nomenklatura) je buď přímo totožná se stranickou strukturou,

nebo pracuje pod její přímou kontrolou. Vládnoucími kádry se mohou stát pouze osoby oddané vládnoucí ideologii. Režim nepracuje racionálně, ale veškerou činnost podřizuje primátu ideologie.

Nutnost existence třetího typu (o němž ještě sociální vědci třetí čtvrtiny dvacátého století nic netušili) vyvstala spolu se vzrůstem islámského fundamentalismu, který našel svůj první vrchol v íránské islámské revoluci v roce 1979, jež nastolila totalitní režim pod vládou ajatolláha Rúholláha Chomejního. Monokratická vládní struktura je zde postavena pod vládu Božího práva (šaríja). Islamistická ideologie (nikoli náboženství, ale politická ideologie, která je na jeho základě postavena!) je považována za teistickou variantu historicistní ideologie (jakými bylo nacistické a komunistické učení). Na základě šíitské verze islámu je vystaven stát pod vedením následovníků Proroka a imámů, který chce prosadit islámskou morálku jako základní stavební kámen společnosti.⁷⁴

Proti přiřazení konkrétních politických režimů k jednotlivým kategoriím lze samozřejmě vznést několik námitek. Ta zřejmě nejzávažnější míří k tomu, že W. Friedrich neuznává Linzovu koncepci autoritarismu, protože se mu k totalitním režimům připletlo několik příkladů, které tam nepatří. Neřeší také otázku, zda mohou existovat i byrokratické totalitní režimy, jež by nevycházely z komunistické ideologie. Ve zmíněných příkladech jiné než komunistické režimy nenalézáme (kromě toho je sporné chápat Čínu od osmdesátých let dvacátého století do současnosti jako režim, který nepracuje racionálně a vše podřizuje ideologii). Je teoreticky možné, že se některé příklady teokratických totalitních režimů zvrhnou v podobu byrokratickou, tak jak se to stalo v případě teroristickém? Pakliže ne, neměly by byrokratické režimy být samostatnou kategorií, ale spíše podtypem teroristických režimů. Proč je najednou vyčleněn režim islámské teokracie na základě podoby ideologie, když před tím bylo toto členění u komunistických a nacistických režimů zavrženo?

Podnětné je však jeho pominutí konkrétní podoby vládnoucí ideologie; díky tomu se mu daří zařadit nacionálně socialistické Německo a komunistické Rusko do jedné kategorie. Do důsledku zde dovádí předpoklad, že podstata obou největších totalitarismů dvacátého století je totožná, liší se jen v některých doktrinárních aspektech. Často se o nich hovoří jako o dvojjvaječných dvojčatech. Základní dělicí linie mezi nimi se týká jejich vztahu k národu: komunismus funguje jako hnutí internacionalistické, zatímco Hitlerovo učení je nacionální.⁷⁵ Friedrich tak elegantně vyřešil problém, proč by se měly vytvářet dvě kategorie pro hnutí, jež jsou fakticky podobná a užívají v zásadě podobné prostředky a metody.

Pozoruhodným dílem přispěl do diskuse o nedemokratických režimech německý politolog Wolfgang Merkel. Jeho typologie se snaží zahrnout co největší počet moderních nedemokratických režimů, přičemž nenechává příliš prostoru pro výjimky či deviantní případy. Originální je především rozlišení dvou podob fašistických a komunistických režimů – varianty totalitní a autoritativní. Hranicí mu přitom je podoba nositele moci – buď jde o *Parteidiktatur* (diktatura strany), nebo o *Führerdiktatur* (diktatura vůdce). Totalitní variantou je pouze diktatura vůdce, přičemž diktatura strany je neklamným znakem režimu autoritativního.⁷⁶ Jak však uvidíme v další kapitole, opačně to neplatí – s diktaturou vůdce se setkáváme nejen u totalitarismů, ale i u autoritativních variant nedemokratických režimů.

W. Merkel tedy rozeznává tři základní druhy totalitních režimů:

1. Komunistické totalitní režimy. Do této kategorie diktatury vůdce spadají všechny „skutečně totalitní“ období v dějinách komunistické epochy – Sovětský svaz v době Stalinovy vlády (1929 až 1953; kupodivu sem neřadí Leninovu éru). Dále zde nalezneme Čínu pod Mao Ce-tungem (1949–1976),

Kambodžu v době vlády Pol Pota (1975–1979), Severní Koreu pod vládou všech Kimů (od roku 1945), Albánii Envera Hodži (1945–1985) a další.

2. Fašistické totalitní režimy. Rozlišením fašistických autoritativních a totalitních režimů vyřešil Merkel problém zařazení různých fází vývoje italského fašistického a německého nacistického režimu. Mezi fašistické totalitní režimy (diktatury vůdce) řadí pouze německou Třetí říši (1938–1945) jako dokonalé naplnění požadavku monistického mocenského centra, teroristického charakteru uplatňování zákonů a totálního odmítání lidských a občanských práv. Neřadí sem tedy Mussoliniho Itálii! V politické vědě je to mimochodem stále častější jev, kdy není italský fašismus především kvůli své ideologické nevypěstlosti a slabosti teroru řazen mezi totalitní režimy.⁷⁷

3. Teokratické totalitní režimy. Moderní dějiny znají teokratické totalitní režimy v jediné podobě, a to islámské. Legitimita islámského teokratického totalitního režimu je čerpána z fundamentalistického výkladu náboženství. Není to tedy režim čistě náboženský, ale vláda osob, jež ponížila náboženství na ideologii.⁷⁸ Jako příklad slouží Írán pod vládou ajatolláha Rúholláha Chomejního (1979–1989) či tálibánská éra v Afghánistánu (1997–2001).

2.4 Kritika teorie totalitarismu a diskuse o ní⁷⁹

Výše uvedené pojetí totalitarismu, tedy ve smyslu politického režimu, které v empiricko-analytické politické vědě převládá, se setkala s rozsáhlou kritikou. Patrně jeden z největších obhájců koncepce totalitního režimu Giovanni Sartori napočítal osm hlavních úderů směřujících proti této teorii,⁸⁰ které se snaží odvrátit. Zvolíme jen některé kritiky, a to s přihlédnutím k české diskusi, neboť celkové zhodnocení světové diskuse by bylo příliš rozsáhlé (kromě toho jsou ale tyto diskuse podobné).⁸¹

Kritiku koncepce totalitního režimu lze sledovat ve dvou hlavních rovinách. Jedna rovina tuto teorii úplně odmítá, protože je zaprvé politickým nástrojem vymyšleným v průběhu druhé světové války jako ideologická zbraň⁸² či dokonce přímo, jak říká Ian Kershaw, „ideologií studené války“⁸³ a zadruhé je používána natolik často, že se úplně vytratil její obsah – stala se nejasnou. První názor se jeví jako neopodstatněný. Stačí prostudovat příslušnou relevantní politologickou (ne politickou) literaturu. Pokud k politizaci teorie eventuálně dochází, pak je to problém příslušných autorů a jejich zpolitizovaného přístupu a ne teorie samotné. Kromě toho byly první koncepce totalitarismu vyvinuty dlouho před začátkem studené války. Druhý postoj má sice racionální jádro, ale je dostatečný pro odmítnutí teorie? Pochybuje o tom G. Sartori. Kdybychom měli rezignovat na teorie v důsledku jejich nadužívání, museli bychom zrušit polovinu náplně politologie. To samé se týká její nejasnosti. Jak Sartori říká: „podle tohoto kritéria by se politologický slovník ocitl bez slov“⁸⁴ a „tím spíše bychom museli odmítat takové pojmy jako demokracie a fašismus a dovedeno do důsledků by nám v politice nezůstaly žádné vhodné pojmy.“⁸⁵ Teorie totalitních režimů samozřejmě mají jako všechno na světě své silné a slabé stránky a je potřebné je kriticky zkoumat, nikoli ale paušálně odmítat: „dobrým důvodem pro odmítnutí totalitarismu by bylo jeho nahrazení lepším pojmem, ne ničím.“⁸⁶

Závažnější argumenty se objevují ve druhé pomyslné rovině kritiky koncepce totalitních režimů. V kontextu jejího vztahu k politické praxi k ní mají největší výhrady někteří historikové.⁸⁷ Jejich postoj lze shrnout do dvou hlavních bodů. Zaprvé, teorii totalitních režimů chybí „historický, genetický aspekt, tj. kontingentní vznik režimu a jeho případné další proměny“.⁸⁸ Totalitní režim se staticky zjevuje z ničeho nic uprostřed své existence, ve chvíli, kdy již funguje ve všech svých institucionálních a obsahových aspektech. Zadruhé, teorie totalitních režimů byla konstruována pro hitlerovský

nacismus a stalinský komunismus, a proto s pádem obou vládců a jejich režimů už není aktuální a byla překonána. Pozdější přežívání teorie pak bylo poznamenáno odtržeností od reality či jejím deformováním.

První argument vypadá na první pohled logicky, přesto jej lze zpochybnit. Především se teorie totalitního režimu nedá ztotožňovat výhradně s výše uvedenými „šesti body“ Friedricha a Brzezinského, jak to většina kritiků koncepce totalitního režimu asi činí, protože odkazují převážně jen na ně a opomíjejí řadu dalších klíčových teoretiků.⁸⁹ Totalitní režim je přitom nutné chápat komplexněji ve světle děl většího počtu autorů, kteří se jím zabývají. Tato koncepce totiž, jak bylo naznačeno výše, tvoří přes řadu rozdílů mezi autory jeden celek. Podíváme-li se pak na jejich texty pozorně, zjistíme, že všichni, včetně Friedricha a Brzezinského,⁹⁰ dynamičnost totalitního režimu uznávají a pracují s ní.⁹¹ Dynamičnost je implicitně přítomna již v základním pojetí totalitarismu jako politického režimu. Jestliže budeme totalitarismus chápat jako ideální bod na ose, na jejímž druhém konci je ideální bod demokracie, potom reálně existující režimy se vždy na této ose pohybují a jsou dynamické a nikoli statické. Snad všichni relevantní teoretici totalitarismu uznávají, že totalitní režim je v praxi realizovatelný jen s obtížemi a až na výjimky nanejvýš krátkodobě (z důvodů jeho maximalistických požadavků). Totalitní režim se více nebo méně blíží ideálu totalitarismu. Pokud se vydá opačným směrem, přemění se v autoritarismus.⁹² Plastičnost v chápání totalitních režimů dále prozrazují pokusy o jejich klasifikaci, které můžeme považovat za více či méně povedené, ale již jejich samotná existence nám státnost a neproměnlivost koncepce totalitního režimu problematizuje.

Druhá připomínka, jež tvrdí, že „klasická teorie totalitarismu (...) vzala za své s rokem 1956“⁹³ je opět přinejmenším přílišným zjednodušením problematiky. Zaprvé jde o již výše zmíněné opomíjení vývoje, který teorie totalitního režimu pro-

dělala po Friedrichovi a Brzezinském. Zadruhé je problematické ztotožňovat koncepci totalitních režimů s konkrétními historickými událostmi. Je pravda, že se Friedrich a Brzezinski inspirovali zejména režimem stalinského Sovětského svazu. To ale neznamená, že by Stalinova smrt a Chruščovova „liberalizace“ (1956) měla popřít celou teorii. Nikde není řečeno, že se Friedrichova a Brzezinského teorie vztahovala výlučně na tento režim a žádný jiný (tím spíše koncepcí dalších autorů). Těžko podezírat všechny teoretiky totalitních režimů, že jenom popsali a zobecnili sovětskou realitu do roku 1956 a nic víc je nezajímalo. Navíc kromě Stalinova režimu existovaly a existují i jiné režimy, které jsou některými badateli chápány jako totalitní. Tvrzení, že totalitarismus je „druhem ohroženým vyhytním“, který možná zanedlouho nastane“, jak se domnívají američtí politologové Michael Roskin a kolektiv,⁹⁴ je jednak jako takové sporné, protože Fukuyamovy vize o konci dějin se jaksi nenaplnují, především však vůbec nesouvisí s teorií totalitního režimu. Eventuální ústup totalitních režimů neznamená, že se nemohou vrátit. I kdyby všechny totalitní režimy v praxi zanikly, neznamená to, že přestávají existovat v oblasti teorie. Jak trefně glosuje G. Sartori, to bychom potom museli odmítat takové pojmy jako třeba „anarchismus nebo feudalismus“.⁹⁵ Podobně uvažuje světoznámý polský znalec marxismu Leszek Kołakowski, který uvádí, že to, že se „dokonalý“ totalitní režim nikde beze zbytku neprosadil, neznamená, že bychom museli zpochybnit jeho platnost. Podobně se například neuplatnil „dokonalý“ kapitalismus, přes to tento termín bez zpochybňování používáme.⁹⁶

Abychom to shrnuli, nemůžeme považovat teorii totalitních režimů za pouhý popis některých konkrétních historických či stávajících skutečností.⁹⁷ Přestože je třeba kritikům Friedricha a Brzezinského přiznat pravdu, když pranýřují velkou schematičnost jejich „šesti bodů“, ty však nemají být absolutním souhrnem teorie totalitních režimů, což je třeba těmto kritikům koncepce neustále připomínat.

3. Autoritativní režim

Na pomyslném druhém místě výzkumu nedemokratických režimů se nachází autoritarismus. Tento pojem nevyvolává tolik kontroverzí jako totalitarismus, přesto lze v jeho souvislosti narazit na mnohé nejasnosti, a proto je nutné podrobit jej podobnému zkoumání. Nejprve si tedy ukážeme, jaké terminologické problémy jsou s autoritarismem spjaté, pokusíme se jej definovat, typologizovat a nakonec se zmíníme o příslušné diskusi. Hned na začátek je ale nutné stanovit si základní východisko našeho chápání autoritarismu. Podobně jako v předchozím případě jej pojímáme jako způsob vykonávání politické moci, tedy jako druh politického režimu.

3.1 Problémy s pojmoslovím

Výraz autoritarismus pochází od slova autorita. Jak dokládá G. Sartori, tato lingvistická skutečnost se stala zdrojem mnoha terminologických nejasností a omylů.¹ Autoritarismus a autorita jsou dvě naprosto odlišné věci a jejich směřování je výrazem nepochopení obou pojmů. Autorita je starým latinským výrazem, který nebyl v historii pojímán pejorativně. Byl to veskrze pozitivní pojem přinášející jeho nositelům uznání.² Dnes je situace odlišná. Slovo autorita se nám jeví v negativním významu jako zneužití moci. Sartori k tomu poznamenává, že je důležité, když už ne zachránit výraz autorita před pejorativností, tak alespoň uchovat jeho nezávislost na pojmu autoritarismus, a zabránit tak jeho znehodnocení.³ Proč je to důležité? Nejde totiž pouze o problém lingvistický, ale meritorní.

Původně totiž výraz autorita nebyl definován (až na výjimky) v kategoriích moci (síly), a to podle Sartoriho až do doby, kdy Max Weber špatně přeložil slovo *Herrschaft* do angličtiny.⁴ To vyvolalo sémantický zmatek v takových pojmech jako autorita, moc, panství (politická moc), vliv, síla, přinucení. Autorita je ve skutečnosti nikoli moc (síla) nebo panství (politická moc, vládnutí), ale vliv založený na prestiži nebo vážnosti. Autorita je odrazem významnosti (v pozitivním slova smyslu) – je to morální vliv. V každém případě nás autorita do ničeho nenutí, nebere nám svobodu. Autorita je dále spojena s legitimitou, souzní s vůdcovstvím, kterému se dostalo spontánní podpory. Panství a autorita jsou symetrické; panství bez autority buď utiskuje, nebo je bezmocné. Autorita je tedy nezbytná pro demokracii a krize autority se rovná krizi demokracie. Z tohoto důvodu nemůžeme autoritu ztotožňovat s autoritarismem, maximálně jde o autoritu zneužitou nebo o sémantický omyl. Svoboda akceptuje autoritu, autorita uznává svobodu. Svoboda neuznávající autoritu není svobodou a autorita neuznávající svobodu je autoritarismem. Demokracie potřebuje autoritu. Má-li ji, nestává se autoritarismem. Čím víc je systém autoritativní, tím méně se opírá o autoritu.⁵

Tento terminologicko-meritorní problém se do jisté míry projevil i v české politologii. Existuje v ní totiž spor, zda máme příslušný režim nazývat slovem autoritativní nebo autoritářský. Zastáncem druhého výrazu je Vlastimil Fiala, který tvrdí, že termín autoritářský je v případě nedemokratického vládnutí jediný správný, protože přídatné jméno autoritativní má pozitivní konotace. Podle něj každá demokratická vláda musí mít nějakou legitimní autoritu, a proto tento výraz nelze přiřknout nedemokratickému režimu. Kromě toho termín autoritativní podle něj neodpovídá sémantice českého jazyka.⁶

My se přesto přidržíme pojmu autoritativní či autoritarismus. Jednak se hlásíme k výše uvedeným Sartoriho argumentům, které nemísí („pozitivní“) autoritu s („negativním“)

autoritarismem či tedy autoritářstvím, jak to činí V. Fiala. Dále se domníváme, že není správné omezovat „legitimní autoritu“ pouze na demokracii, protože i nedemokratický režim je legitimní. Jeho legitimita je sice jiná, než v případě demokracie, ale přesto existuje (viz níže). Kromě toho považujeme slova autoritativní či autoritarismus za vžitá a neshledáváme jejich sémantickou nevhodnost v češtině. Utvrzuje nás v tom, chceme-li být tedy lingvisticky důslední, nevhodnost ekvivalentu pojmu autoritářský v podobě výrazu „totalitářský“ (jež V. Fiala užívá). V češtině se správně prosadily výrazy totalitní, eventuálně totalitární,⁷ ale jistě ne totalitářský.⁸ Tak tedy bez ohledu na různost názorů v této věci, budeme i nadále používat pojmy autoritativní a autoritarismus.

3.2 Definice autoritativního režimu

Autoritativní režim je svébytnou kategorií režimů, které existovaly a existují vedle režimů totalitních a demokratických, přičemž se svým uspořádáním nepřiblížily ani jedné z obou mezních variant. Autoritativní režim je kvalitativně odlišný od režimu totalitního a nelze jej chápat jako nějakou jeho „měkkí“ variantu.

3.2.1 Možnosti definování autoritativního režimu

Na rozdíl od komunistického či nacistického totalitního typu nesloužily autoritativní režimy s výjimkou fašistické Itálie a snad násirovského Egypta v arabském světě jako utopický model určený k následování ostatními společnostmi.⁹ Autoritativní režimy také opět s výjimkou fašistické Itálie a možná titovské Jugoslávie s jejími originálními kombinacemi nejrozumnějších modelů, nepodněcovaly fantazii zahraničních intelektuálů a aktivistů a nezpůsobovaly nekritický obdiv ně-

kterých intelektuálů.¹⁰ Autoritativní režimy se tedy většinou nestaly předmětem ideologického zbožňování a především vizionářského vykreslování („definování“).¹¹

Přesto existují dva přístupy k popisu a analýze autoritativního režimu. Zprv je to řekněme politický a zadruhé odborný přístup. Jde o to, že zejména v první polovině dvacátého století se řada autoritativních vládců stylizovala zároveň do rolí politických myslitelů a prezentovala vlastní koncepce autoritarismu. Nutno podotknout, že šlo o vládců inteligentní a vzdělané, kteří ačkoli vládli nedemokraticky, neměli nic společného s obskurními diktátorskými figurami, jakými byli mimo jiné „Dobyvatel britského impéria“ a „Poslední skotský král“ Idi Amin z Ugandy, „Jeho excelence doživotní prezident Malawi Ngwazi“ dr. Hastings Kamuzu Banda či středoafričský vládce a údajný kanibal „Jeho imperiální výsost císař“ Bokassa I.¹²

Zde je třeba zmínit především portugalského vládců Antónia Salazara, kterého si podrobněji představíme ve zvláštní kapitole (a také rakouského autoritativního politika Engelberta Dolfusse). Nicméně propracované teorii autoritarismu neposloužily jako základ režimy politických teoretiků Salazara či Dolfusse, ale režim vojáka Franciska Franka. Právě na příkladu Frankova Španělska vypracoval Juan José Linz svoji koncepci autoritativních režimů, s níž se dnes musí vypořádat každý sociální vědec, chce-li se daným tématem vážně zabývat. Zjednodušeně můžeme říci, že ve výzkumu problematiky nedemokratických režimů existují dvě období – doba před Linzem a doba Linzova.¹³

3.2.2 *Definice autoritativního režimu Juana J. Linze*

J. Linz v šedesátých letech dvacátého století charakterizoval autoritativní režimy jako „politické systémy s omezeným neodpovědným pluralismem, bez vypracované a vedoucí ideologie, zato se zřetelnou mentalitou, bez extenzivní či intenziv-

ní politické mobilizace (vyjma některých etap jejich vývoje), ve kterých vůdce či příležitostně malá skupina uplatňuje moc uvnitř formálně neprecizně definovaných, avšak současně celkem předvídatelných hranic“.¹⁴

Tato definice pracuje s klíčovými termíny, jakými jsou omezený pluralismus, politická mobilizace a rozporem mezi mentalitou a ideologií. Pro pochopení Linzovy definice autoritativního režimu je nezbytné tyto pojmy vyložit. Realita rozdílů mezi ideologií a mentalitou je natolik závažná, že je oběma těmto fenoménům věnována zvláštní kapitola. Podívejme se proto nyní na omezený pluralismus a politickou mobilizaci.

Pokud se něčím autoritativní režimy vůči totalitám vymezují beze zbytku, pak je to právě omezený pluralismus, který jako jediný umožňuje „měřitelnost“ (na rozdíl od mentality či mobilizace). Omezený pluralismus zvláště vyniká v kontrastu s neomezeným pluralismem „normálních“ soutěživých demokracií. Ne vždy musí být omezen zákonnou normou, není však vyloučena situace jeho omezení de facto. Stejně tak může být omezen jen na politická uskupení a aktivity, či naopak rozšířen na veškeré zájmové skupiny. Politici, kteří získávají moc, vycházejí obvykle z nejrůznějších vlivných společenských skupin – svoji pozici však neodvozují pouze z podpory těchto skupin, ale také (a především) z důvěry, kterou v ně vládce vložil, když povolil jejich existenci. Stálý proces kooptace nových členů vládnoucího kruhu tak představuje mechanismus, kterým se nejrůznější společenské sektory či instituce zapojují do systému. Tato skutečnost vysvětluje charakteristiku vládnoucího kruhu autoritativních režimů: jistou heterogenitu jejich zázemí, menší počet profesionálních politiků, kteří by svoji kariéru vybudovali v čistě politických institucích, a naopak vysoké množství lídrů pocházejících z byrokratických, technokratických, profesních, armádních, náboženských či zájmových kruhů a skupin.

Většina autoritativních režimů buduje oficiální (jedinou či privilegovanou) politickou stranu. Ta ovšem ve skutečnosti

není v žádném případě nejdůležitějším prvkem omezeného pluralismu. Teoreticky sice tyto strany uchvacují monopolní moc ve stejném rozsahu jako v totalitních režimech, ve skutečnosti je však situace podstatně odlišná. Strana není zdrojem veškeré moci – tím je vůdce, ať již kolektivní, či individuální. Strana je v autoritativních režimech často slabým a v jistém smyslu nemohoucím aktérem, spíše tělesem založeným na fúzi rozličných prvků, než jednotným disciplinovaným subjektem.

Veškeré společenské a politické organizace tedy nejsou v autoritativních režimech podřízeny jedinému centru, národní frontě totalitního typu. Režim toleruje (někdy přímo podporuje) existenci řady organizací, které dokonce mohou mít politický přesah. Ovšem pod jedinou podmínkou: žádná z těchto struktur nesmí zpochybňovat samotnou podstatu režimu a musí k němu být loajální. Pluralismus je mnohem patrnější v oblastech nepolitických – ve sféře sociální či ekonomické. Autoritativní režimy dávají často poměrně velký prostor církvím, univerzitám, soukromé sféře v oblasti podnikání a podobně. Zjednodušeně řečeno lze tuto situaci parafrázovat takto: dělejte si, co chcete, sdružujte se, jak chcete, svobodně si podnikejte, ale nemluvte nám do politiky, nechtějte na ní mít podíl.

Omezený pluralismus (jako protiklad vůči monismu) nabízí typologie založené na charakteru a počtu institucí a skupin, jimž je umožněna účast na moci, a na způsobu vylučování z tohoto procesu. Omezený pluralismus autoritativních režimů na sebe totiž bere rozličné podoby. V jeho rámci zaujímají různé skupiny a instituce více či méně důležité místo. V tomto smyslu se autoritativní režimy pohybují v prostoru vymezeném typem, v němž dominují byrokraticko-militaristicko-technokratické takzvané elity (které existovaly ještě před ustavením režimu), a typem, v němž je politická participace výsadou nemnohých a v němž je vstup do vládnoucího kruhu možný pouze prostřednictvím členství v jediné či přinejmen-

ším převládající politické straně. V jiných režimech lze nalézt řadu státem definovaných a garantovaných sociálních skupin a institucí, které se účastní výkonu politické moci ve formě, již lze nazvat organickým etatismem. Zvláštním případem omezeného pluralismu je pak režim, v němž je značná část společnosti z organizované účasti na moci vyloučena na základě rasového či národnostního původu, zatímco ostatní občané se těší politickým svobodám.¹⁵

Omezený pluralismus autoritativních režimů vede ke vzniku takzvané semiopozice uvnitř režimu. Semiopozicí se stávají skupiny nezastoupené ve vládě (či skupiny, které sice zastoupení mají, ale zcela bezvýznamné), které se ale angažují v částečné kritice režimu. Nicméně jsou s tímto režimem v podstatě ochotny spolupracovat bez požadavku jeho podstatné změny. Ačkoli nejsou vždy institucionalizované, současně nejsou nelegitimní, mohou být dokonce vůči vládě značně kritické a v některých případech vyjadřují vůči samotnému režimu svoji kritiku. V každém případě ale nekritizují vůdce a akceptují tradiční (historickou) legitimitu či přinejmenším nezbytnost autoritativní podoby režimu (monarchistická a falangistická semiopozice ve frankistickém Španělsku). Semiopozicí mohou tvořit starší občané, kteří se na stranu nového režimu přidali proto, aby mohli usilovat o cíle, jež formulovali ještě před jeho ustanovením. Často však lze v kruzích semiopozice nalézt také příslušníky mladé generace, kteří berou vážně rétorická prohlášení představitelů režimu a kteří zjistili, že skutečně neexistuje efektivní prostor pro politickou participaci.

Ze semiopozice se v průběhu času může stát opozice nelegální. Stane se tak v okamžiku, kdy se její představitelé vzdají myšlenky transformovat režim „zevnitř“, ale ještě nechtějí vyvíjet přímo subverzivní činnost (stát se tedy opozicí ilegální). Kruhy nelegální opozice doznávají znatelného posílení v době, kdy v režimu vyroste třetí generace občanů, jež v sobě nese „iniciační zážitek“ ustavování režimu a jež nikdy nebyla

do režimu inkorporována. Nelegální opozice čerpá svoji sílu z autonomie určitých společenských organizací a omezeného úsilí o liberalizaci režimu.

Jednou z nejdůležitějších opozičních prostředí bývá katolická církev, jejíž zvláštní společenské postavení a legální status mnoha jejích organizací (díky uzavřenému konkordátu s Vatikánem) dává jak kněžím, tak laikům značnou autonomii. Církev proto může poskytovat zázemí pro opoziční činnost nejrůznějším kulturním minoritám. Církev navíc doslova „přežije“ každý režim. Její pozice v autoritativním režimu a v případném následném procesu transformace je umocněna její schopností se ve zvláštním historickém momentu s autoritativním režimem identifikovat, a poté před nástupem krize získat zpět svoji autonomii včasným pozvednutím varovného hlasu.¹⁶

Pokusme se nyní představit Linzův pohled na problematiku politické mobilizace. Již jsme se zmínili o důležitosti (ne) přítomnosti extenzivní či intenzivní politické mobilizace v každodenní realitě autoritativních režimů. Proto je logické, že stupeň mobilizace či jejího opaku – depolitizace – je podstatným prvkem při vnitřním třídění autoritativních režimů. V mnoha případech souvisí jasná depolitizace společnosti s užívanou mentalitou a s charakterem subjektů omezeného pluralismu. Rozdíl lze sledovat už například v tom, že některé autoritativní režimy při svém ustavování využívají mobilizace svých sympatizantů a docilují zapojení značné části obyvatelstva do budování nového režimu a jeho institucí, a některé nikoli. K užití mobilizace přinutí vůdčí politiky často jejich ideologické zázemí. Vynutily si ji v mnohých případech okolnosti ustavení jednotlivých autoritativních režimů (boj za národní nezávislost, úsilí vtáhnout do politického procesu dosud nezapojené společenské sektory či porážka vysoce mobilizovaného oponenta). Kvůli zmíněným okolnostem vznikly například nacionalistické, populistické či fašistické formy mobilizačních autoritativních režimů.

Autoritativní režimy, jež vznikly v zemích s demokratickou zkušeností, a tedy se zkušeností rozsáhlé účasti občanů na veřejném životě, která způsobila jejich hluboké rozčarování a těžko řešitelnou napjatou situaci, vsadily na depolitizaci, z ní plynoucí apatii a zklidnění situace. Depolitizaci, kdy režim nečinnost vítal, pociťovali mnozí občané jako úlevu od konfliktů předchozí éry. Apatie se zpočátku týká především poražených. Ve chvíli, kdy poleví napětí a nenávisť (produkty mobilizace), upadnou původní příznivci nového režimu do téže apatie. Ta je novými vládci přivítána, neboť se tak mohou vyhnout nátlaku na splnění slibů, jež učinili před nástupem k moci.

Absence ideologie, různorodost a kompromisní charakter vládnoucích idejí a mentalita vládců (převážně armádních velitelů, byrokratů a odborníků) představují pro mobilizaci a účast závažnou překážku. Bez ideologie je obtížné nadchnout občany pro pravidelnou návštěvu stranických schůzí, manifestací či nalézt dobrovolníky pro různé agitace a podobně. Bez ideologie se mladá generace, studenti a intelektuálové jen stěží zapojí do politického procesu, čímž se režim připravuje o „kádry“ pro provádění politizace společnosti.

Při analýze míry politické účasti můžeme vymezit čtyři základní stupně: omezenou účast, kontrolovanou účast, tendenci k politické apatii a povzbuzování této apatie (dosažení depolitizace). Samozřejmě, že v případě účasti, stejně jako všech dalších klasifikačních kritérií, lze ve skutečnosti jen stěží nalézt ideální, čisté typy. V jednom z krajních typů – v byrokraticko-militaristických režimech – existuje omezené množství (pokud vůbec nějaké jsou) kanálů pro masovou politickou účast. V jiném případě existují autoritativní režimy, které se pokoušejí své občany mobilizovat prostřednictvím přesně definovaných, více či méně monopolních mobilizačních kanálů vytvořených vedením daného režimu. Tato mobilizace probíhá prostřednictvím jediné či převládající strany a jejích masových organizací. Pokud není tato jediná strana

vytvořena za účelem potlačení ostatních organizací a institucí z omezeného pluralismu a důsledně je neinfiltuje, jedná se stále o autoritativní režim.

3.3 Typologie autoritativního režimu

Typologie autoritativního režimu je vzhledem k jeho enormně častému výskytu velmi důležitá. Na rozdíl od výše zmíněných pokusů členit totalitní režim, jsou snahy o typologii autoritativního režimu častější a také, zdá se, přinášejí lepší výsledky. Představme si proto nejčastěji uváděné typologie, a to v podání klasika výzkumu autoritativních režimů Juana J. Linze a německého politologa Wolfganga Merkela.

3.3.1 Typologie autoritativního režimu Juana J. Linze

Výše naznačené tři faktory (stupeň omezeného pluralismu, ideologičnosti a politické účasti) dosahují v různých případech různých hodnot. Jejich vzájemným provázáním vznikne celá řada odlišných konfigurací. J. Linz jich definoval sedm.¹⁷

1. Byrokraticko-militaristické autoritativní režimy - jde o nejčastější typ autoritativního režimu. V mocenských strukturách hrají dominantní roli (nikoli však absolutně) armádní a byrokratický establishment. Tyto struktury kontrolují vládu. Mohou vylučovat i zahrnovat jiné skupiny. Spojenectví vládnoucích nedisponuje specifickou ideologií ani ji nevytváří, vládne pragmaticky uvnitř své mentality. Byrokraticko-militaristické autoritativní režimy mohou fungovat bez politických stran, avšak častěji vytvářejí oficiální, vládou podporovanou stranu, která redukuje účast občanů na politickém životě na minimální úroveň.¹⁸ Jako příklad lze uvést Španělsko za vlády Franka (1936-1975), Chile za Pinocheta

(1973-1989), Polsko za vlády maršálů Piłsudského a Rydze-Šmiglého (1926-1939), Maďarsko za Horthyho (1919-1944), Argentinu za Peróna (1946-1955) a další. Ze současných, příp. nedávných příkladů lze zmínit např. Mušarafův režim v Pákistánu. V rozsáhlé společenskovední literatuře a v české publicistice a žurnalistice bývají byrokraticko-militaristické režimy nesprávně označovány jako fašistické, zvláště poté, co v meziválečném období přejaly (nikoli nevědomě) jistou část fašistické symboliky, rétoriky i metodiky a absorbovaly též některé sektory fašistického hnutí.¹⁹

2. Organicko-etatistické autoritativní režimy - přesahující předchozí typ pomocí kontrolované účasti a mobilizace společnosti prostřednictvím takzvaných organických struktur. Režim odmítá individualistické předpoklady liberální demokracie, stejně tak model třídního konfliktu. Namísto toho chce zajistit institucionalizovanou reprezentaci různorodých zájmů moderních společností. Základní myšlenkou organického modelu je předpoklad, že lidé jsou přirozeně členy bezpočtu různých sociálních skupin (zaměstnání, zemědělská družstva, profesní asociace, univerzity, farnosti, obce atd.), jež stojí v kontrastu k různým uměle vytvářeným velkým skupinám (například politickým stranám). Ty totiž nanejvýš rozdělují lidi, a to i na nižší úrovni, a předpokládají existenci profesionálních politiků a stranických aparátů odtržených od všedního života. Zásadní otázka korporativismu pak zní: proč neorganizovat politický život právě na zmíněných malých primárních jednotkách? Volby politické reprezentace probíhají v řadě korporací. Ty jsou reprezentovány buď v ústřední komoře korporací, nebo v řadě specializovaných komor, které zhusta nahrazují „klasické“ politické parlamenty. Organický etatismus se etabloval např. v Salazarově Portugalsku (1926-1974), Dollfusově a Schuschniggově Rakousku (1934-1938), dále částečně ve Frankově Španělsku a Mussoliniho Itálii.

Mussoliniho Itálie je vůbec zvláštním případem. Již několikrát jsme se zmínili o tom, že její zařazení mezi totalitní re-

žimy není v politické vědě nejen samozřejmé, ale dokonce ani obvyklé. Mnohem více charakteristických rysů Mussoliniho režimu totiž odpovídá spíše autoritarismu typu organického etatismu nebo postdemokratické mobilizace. Giovanni Sartori k tomu poznamenává, že „italský fašismus byl čistým případem autoritativní diktatury; něčím mnohem větším, než ‚obyčejnou diktaturou‘, ale mnohem menším, než totalitním státem.“²⁰

3. Mobilizační autoritativní režimy v postdemokratických společnostech – existují ve společnostech, které za sebou mají více či méně dlouhou demokratickou epizodu, která ale neuměla řešit základní problémy. Nelze v nich uskutečnit čistě byrokraticko-militaristickou vládu či vládu založenou na principech organického etatismu kvůli touze značné části společnosti účastnit se výkonu moci. Tento typ mobilizačních autoritativních režimů byl jedním z výsledků fašistických mobilizací v době krize demokratického uspořádání v meziválečné Evropě. Jako klasický příklad lze uvést případ italské provincie Carnaro (1919), popřípadě fašistickou Itálii.

4. Postkoloniální mobilizační autoritativní režimy – zde jediná či převládající mobilizační strana vznikla v boji za nezávislost na koloniální mocnosti, v němž také získala svoje pozdější privilegované postavení. Tyto režimy jsou zpočátku založeny na značné mobilizaci společnosti, která umožnila jejich vznik. Původně mobilizační strana se však nevyvíjí totalitním směrem, ale stává se pouze důležitým komponentem struktury politické moci. Nejvíce se tento typ prosadil v afrických zemích po získání nezávislosti ve druhé polovině 20. století.

5. Rasové a etnické „demokracie“ – na jistou míru paradoxnosti tohoto typu autoritativního režimu upozorňuje již skutečnost, že je v jeho názvu užito termínu demokracie, byť v uvozovkách. Jsou tak označovány režimy, v nichž na jedné straně způsob distribuce moci a proces a rozsah politické účasti v jediné, rasově definované, častěji menšinové části společnosti splňuje veškerá demokratická kritéria. Na straně

druhé v nich je ale jiná rasová skupina (častěji většinová) z demokratického procesu vyloučena – ať již *de iure*, či *de facto*. Právě ono vylučování celých skupin obyvatelstva neumožňuje považovat tyto režimy za plně demokratické a vede k jejich zařazení mezi autoritarismy. Skutečnost, že v mnoha částech světa etnicky definované skupiny nevytvářejí geograficky uzavřený celek, často vede ke konfliktům, které jsou řešeny autoritativními prostředky či přinejmenším omezením svobod alespoň pro ty členy menšiny, kteří zpochybňují legitimitu stávajícího politického uspořádání. Demokracie je zřejmě mnohem úspěšnější v řešení třídních konfliktů a dokonce i v řešení konfliktů církev vs. stát, než v řešení konfliktů mezi etnickými, jazykovými či kulturními skupinami a zájmy. Tyto konflikty se zdají být významnými faktory přispívajícími ke vzniku a paradoxně též ke stabilitě mnoha autoritativních režimů. Notoricky známým příkladem je Jihoafrická republika (1948–1993).

6. Defektní a pretotalitní autoritativní režimy – pokud stupeň mobilizace společnosti stejně jako míra užití ideologie nutné pro dosažení legitimacy režimu dosahují vysokých hodnot, a pokud je omezený pluralismus vyloučen, lze hovořit o totalitním režimu. V okamžiku, kdy se skutečný stav této situace ve všech třech aspektech blíží, či je srovnatelný pouze ve dvou a ve třetím z rozličných důvodů prozatím ne, je možno označit daný režim za defektní totalitarismus či režim pretotalitní. Jako příklad defektního totalitarismu bývá uváděno sovětské období Nové ekonomické politiky (1921–1924), mezi pretotalitní režimy jsou někdy řazeny země východní Evropy krátce po skončení druhé světové války.

7. Posttotalitní autoritativní režimy – jde o typ podobný předcházejícímu. Podíl na moci je vyhrazen pouze členům strany. Zatímco v předchozím typu není převládající pozice strany ještě zcela dosaženo, v tomto modelu naopak ještě zcela nezmizela. Od předešlého typu se posttotalitní autoritativní režimy odlišují politickou kulturou a kvalitativně naprosto

odlišnými vzpomínkami na minulost. Jelikož nacismus byl zničen porážkou ve válce, po níž následovala bezprostřední demokratizace země, máme k dispozici pouze komunistické posttotalitní příklady – například některé země východní Evropy od poloviny padesátých let 20. století.

J. Linz v polovině devadesátých let 20. století spolu s Alfredem Stepanem tento typ „povýšili“ a učinili z něj samostatnou kategorii možného politického uspořádání. Vzdálenost posttotalitarismů od jiných typů autoritativních režimů se jim zdála být již příliš velká na to, aby mohly být řazeny pod jednu kategorii.²¹ Z toho důvodu se budeme posttotalitnímu režimu věnovat podrobněji v samostatné kapitole.

3.3.2 Typologie autoritativního režimu Wolfganga Merkela

V kapitole věnované totalitním režimům jsme se zmínili o pozoruhodné práci Wolfganga Merkela, který precizoval výše uvedenou typologii.²² Rozlišení *Führerdiktatur* a *Parteidiktatur* mu dále umožnilo začlenit netotalitní podoby fašismu a komunismu do přehledného schématu. Vyděluje devět typů autoritativních režimů, z nichž některé přebírá od Linze, jiné (velké) kategorie rozděluje na několik menších, další slučuje, některé definuje zcela nově a jeden úplně pomíjí (ke škodě věci nezmiňuje režimy pretotalitní, neboť ty ještě nelze zahrnout do formy komunistického či fašistického autoritarismu).

1. Komunistické autoritativní režimy – jak jsme již zmínili, autoritativní formou komunistické vlády může být pouze diktatura strany, kdy skutečnou moc drží v rukou politbyro – malý orgán na vrcholu stranické pyramidy. Režim připouští minimální pluralismus. Příkladem jsou období bezprostředně předcházející a následující stalinské éře Sovětského svazu (1924–1929, 1953–1956). Odpovídá Linzově klasifikaci defektních totalitních režimů a posttotalitarismů.

2. Fašistické autoritativní režimy – v tomto případě nelze pouze „překlopit“ předchozí definici, neboť fašistické režimy znaly jen diktaturu vůdce a vůdcovský princip představuje jednu z nezbytných charakteristik fašistických režimů. Od totalitních forem se tento typ liší nedokonalostí, nedotažeností charakteristických rysů. Fašistické autoritativní režimy byly podle W. Merkela ustaveny v Itálii (1922–1943), pod německou vládou v ustašovském Chorvatsku (1941–1945), v Rumunsku (1940–1944) a na Slovensku (1939–1945).

3. Militaristické autoritativní režimy – jsou podstatnou částí Linzových byrokraticko-militaristických režimů s výjimkou těch, které mají jako hlavní úkol modernizaci země. W. Merkel rozlišuje dvě formy militaristických režimů. V byrokraticko-militaristické podobě režimu vládne junta necharismatických vojáků – Latinská Amerika v 60. a 70. letech 20. století, Řecko v době vlády plukovnícké junty (1967–1974), Thajsko (1958–1988) a Jižní Korea (1961–1988). V militaristických vůdcovských režimech nevládne junta necharismatických vojáků, ale vojenský vůdce. Jako příklady W. Merkel uvedl podstatnou část trvání Frankova režimu ve Španělsku, dále Horthyho Maďarsko, Piłsudského a Rydze-Śmigłého Polsko, Paraguay pod vládou Alfreda Stroessnera (1954–1989), militaristické režimy v Africe – Mobutuův Zair (1965–1997) či Rawlingsovu Ghanu (1981–1992).

4. Organicko-etatistické autoritativní režimy – plně odpovídají Linzově klasifikaci.

5. Rasistické autoritativní režimy – plně odpovídají Linzově klasifikaci.

6. Modernizační autoritativní režimy – vyčleněny z byrokraticko-militaristických režimů. Jde o režimy nastolené za účelem modernizace dosud neindustriální, tradiční společnosti jako například režimy jedné strany na Taiwanu, vůdcovské režimy jedné strany v postkoloniální Africe, Atatürkovo Turecko (1920–1938), Perónovu Argentinu, Násirův Egypt (1954–1970) a Pinochetovo Chile.

7. Teokratické autoritativní režimy – doplněk teokratických totalitních režimů. Mají silný sklon k totalitarismu, takže hranice mezi nimi a jejich protějškem v kategorii totalitní je v Merkelově typologii málo zřetelná. Jako příklad je uváděn Tibet v letech 1911–1950.

8. Dynastické (královské, monarchistické) autoritativní režimy – režim stojí na dynastickém principu, volby neexistují; nemá ústavu, přičemž král je hlavou exekutivy i legislativy (šejkovské režimy Perského zálivu, Saúdská Arábie a mezinárodní evropské královské diktatury).

9. Sultanistické autoritativní režimy – také tato kategorie plně odpovídá Linzově definici, jen je v tomto případě podřazena pod autoritativní režimy.

3.4 Kritika teorie a diskuse o ní²³

Koncepce autoritarismu je podrobována kritice podobně jako pojem totalitarismus, avšak tato kritika není tak ostrá jako v případě totalitarismu. Můžeme se setkat s vícero rovinami kritiky, z nichž nejčastější jsou pravděpodobně tři.²⁴

Zprv jde o etymologii pojmu, kterou jsme již řešili výše. Druhá kritika pojmu autoritarismus se objevuje zejména v zemích středovýchodní Evropy, které mají nedávnou zkušenost s nedemokratickým režimem. Lze se setkat s názorem, že autoritarismus je příliš „měkkým“ označením svržených režimů, které nedostatečně zdůrazňuje „zlo“ v těchto režimech obsažené. Proto je lepší nazývat je přívlastkem totalitní, který lépe vyjadřuje jejich „antidemokratičnost“ či „despotismus“. To je ovšem nedorozumění, které asi vyplývá z rozdílnosti přístupu ke zkoumané problematice.²⁵ Použití politologického pojmu autoritarismus namísto totalitarismus pro pojmenování politických režimů některých zemí východní Evropy před rokem 1989 není jakousi jejich omluvou. Politická věda v souladu s empiricko-analytickým přístupem neposuzuje

tyto skutečnosti normativně pomocí etických kategorií „dobro“ a „zlo“. Autoritarismus není normativně lepší než totalitarismus. Příslušné politické režimy zkrátka empiricky naplňují znaky autoritarismu nebo totalitarismu (nebo jiného typu nedemokratického režimu). To je „chladná“ systematizující úvaha, kterou lze samozřejmě kritizovat, ale aby mohla taková polemika vést k nějakému závěru, musí být vedena ze stejných metodologických pozic, nic více, nic méně.

Třetí rovina kritiky termínu autoritarismus je sice ve své podstatě stejná jako kritika teorie totalitarismu, avšak o to obtížněji pochopitelná. Týká se údajné statickosti tohoto pojmu, která nedovoluje zahrnout do příslušných analýz prostorovou a historickou proměnlivost autoritativních režimů. Podle této kritiky nelze vytvořit jeden model autoritarismu, který by byl aplikovatelný na velké množství konkrétně se vyskytujících autoritativních režimů, které se navíc proměňují v čase.

Především je třeba říci, že relativně obecná definice autoritarismu pojmenovává jeho základy, které se bez ohledu na častou proměnlivost těchto režimů nemění. Přesně to vystiňuje český historik Jiří Chalupa, zabývající se především frankistickým Španělskem, který se tím ovšem zároveň dostává do rozporu, když tvrdí, že: „Linz jako sociolog, uvyklý studovat spíše statické společenské modely, nebyl schopen podrobit frankismus skutečné historické analýze, která by si podrobně všimla jednotlivých vývojových etap režimu“ a o několik řádků dále dodává: „že se režim [frankistický; pozn. autorů] během čtyřiceti let své dlouhé existence dokázal poměrně flexibilně přizpůsobovat měnící se okolní realitě, aniž by to nějak podstatně ovlivnilo kterýkoliv z jeho fundamentů.“²⁶

Každá společenskovědní teorie je do jisté míry zobecněním (či snad zjednodušením) reality. Otázkou zůstává, aniž bychom se chtěli pouštět do nějakých složitých metodologických polemik, zda kritika tohoto typu není kritikou za každou

cenu vyplývající z jakési skepse, jakou někteří historici (jistě ne všichni) chovají vůči politické vědě či sociologii. Ovšem zrovna v případě Juana J. Linze je taková kritika obzvláště nespravedlivá. Připomeňme, že jeho typologie autoritativních režimů, jež byla uvedena v naší práci, je velmi obsáhlá, opírá se o autorovu důkladnou znalost evropských i mimoevropských dějin a doposud patrně nebyla překonána.²⁷ Máme za to, že tato typologie je dostatečným důkazem skutečnosti, že Linzova teorie v žádném případě netrpí nějakou přílišnou staticností a v praxi se vyskytující proměnlivost autoritarismu zohledňuje a vystihuje v maximální míře.

3.5 Srovnání autoritativního a totalitního režimu

Po četbě předchozí a této kapitoly je, jak doufáme, zřejmé, že autoritativní a totalitní režimy mají společnou snad jen jednu zásadní věc - nepřítele, kterým je demokracie. Ve všech ostatních aspektech se více či méně liší, takže představují odlišné modely politického uspořádání. Na základě teoretického pojednání o obou základních typech nedemokratického vládnutí bychom proto rádi uvedli stručnou tabulku, která oba režimy porovná, a to alespoň ve vybraných aspektech.

Tabulka č. 1 - srovnání autoritarismu a totalitarismu

aspekt srovnání	autoritativní režim	totalitní režim
autonomie společenských struktur a nepolitické sféry	ano	ne
kontrola všech aspektů života společnosti	ne	ano
snaha o absolutní kontrolu ekonomické činnosti	ne	ano
vůdčí úloha jediné masové strany	ne/omezená*	ano
ovládnutí státních struktur představiteli vládnoucí strany	ne	ano
legální či pololegální politická opozice	ano	ne
existence vůdčí ideologie	ne	ano
masový teror doléhající na celou společnost	ne	ano
vypořádávání se s politickými protivníky prostřednictvím násilí	ano	ano
politická mobilizace obyvatel	ne/omezená*	ano
snaha o expanzi	ne	ano
vzor pro jiné země	ne/omezená*	ano

* Většinou pouze v krátkém období ustavování autoritativního režimu.
Zdroj: autoři.

4. Jiné formy nedemokratických režimů

Výše představené teorie totalitních a autoritativních režimů je vhodné doplnit o další koncepcce, které se těm „původním“ buď vymykají, nebo jsou charakterizovány osobitým přístupem. Do druhé kategorie jistě patří klasifikace nedemokratických režimů podle Raymonda Arona, zatímco do té první lze zařadit posttotalitní a kvazitotalitní režim, hybridní režim a sultanistický režim.

4.1 Koncepcce nedemokratických režimů podle Raymonda Arona¹

Raymond Aron přistoupil ke klasifikaci nedemokratických režimů trochu jinak než předešní autoři. Ve své typologii, kterou nalezneme v jeho klasické práci *Demokracie a totalitarismus*² explicitně nehovoří o dichotomii mezi totalitarismem a autoritarismem, i když je v ní toto základní dělení implicitně obsaženo. Aron za to důrazně odlišuje komunistický a nacionálně socialistický režim. Vyhýbá se přitom přímému pojmenování jednotlivých typů (nedává jim názvy) a jejich odlišnost dokumentuje na praktických příkladech a základních charakteristikách.

První typ podle něj nejlépe zosobňuje Salazarovo Portugalsko. Tento typ režimu neusiluje o všemocné postavení státu, nýbrž chce zachovat autonomii sociálních jednotek. „Režim tohoto druhu se snaží vytvořit reprezentaci odlišnou od reprezentace parlamentní. Vylučuje sice rivalitu stran a neustálé soutěžení o moc, ale tvrdí, že vládnoucí nejsou a nesmějí být všemocní, že jsou podřízeni zákonům, morálce, náboženství. Dovolává se tradicionalistické ideologie,

snaží se odstranit neklid stran a parlamentu, aniž by přitom ústil do splynutí společnosti a státu. Je to režim, který by chtěl být liberální, aniž by byl demokratický, ale kterému se nedaří se liberálním stát.“³

Nejčistším příkladem druhého typu je v Aronových očích režim nacionálně socialistický, nicméně do této kategorie řadí také fašistickou Itálii a částečně Frankovo Španělsko (uvnitř kategorie jsou ovšem četné rozdíly). Je to tedy šířeji chápaný nacionálně socialistický režim, než jen německé provenience. Za hlavní rysy druhého typu nedemokratického režimu považuje především otevřená a nepokrytá odmítání demokracie a liberálních idejí.

To je hlavní rozdíl oproti třetímu typu, který demokratické ideje otevřeně neodmítá, naopak, snaží se je uskutečnit prostřednictvím likvidace politické soutěže. Příkladem jsou zde komunistické režimy. Komunisté tvrdí, že západní „buržoazní“ demokracie demokraciemi vlastně vůbec nejsou, je to kamufláž kapitalistické oligarchie a opravdovou, skutečnou, „lidovou“ demokracii přinese až beztřídní společnost. „Monopol strany se mu [komunistickému režimu; pozn. autorů] nejeví v rozporu se svobodou a demokracií, protože tento režim sám sebe považuje za součást historie. K tomu, aby bylo dosaženo nejvyšších cílů beztřídní společnosti, je nezbytným prostředkem absolutní moc strany, která představuje zájmy proletářské třídy.“⁴

Jinak ale mají druhý a třetí typ mnoho společných, u různých praktických případů více či méně přítomných a uplatňovaných, „technologických“ vlastností, o kterých jsme hovořili výše (jedna strana, ideologie, revoluční charakter, politická mobilizace společnosti a podobně).⁵ Všechny tyto tři typy můžeme podle Arona různě seskupovat a stavět k sobě nebo proti sobě, a to v závislosti na zvoleném kritériu komparace.

4.2 Pretotalitní, posttotalitní a kvazitotalitní režim

Již jsme uvedli, že pretotalitní a posttotalitní režimy byly původně součástí Linzovy klasifikace autoritativních režimů. Zatímco pretotalitní režim tam zůstal, režim posttotalitní byl Linzem (a Stepanem) přesunut do samostatné kategorie nedemokratického vládnutí. J. Linz navíc použil pro pojmenování jednoho typu dvě označení, protože v souvislosti s pretotalitním režimem mluví ještě také o defektním totalitarismu. Kromě toho zde dochází ke směřování pojmů totalitní a autoritativní, které však jsou, jak jsme si ukázali, kvalitativně zcela odlišnými typy nedemokratických režimů. Začíná zde vznikat terminologicky velmi nepřehledná situace, kterou by bylo záhodno nějakým způsobem uspořádat.

Celá tato situace navíc souvisí s důležitou otázkou aplikace těchto pojmů na politickou praxi, a to zejména v souvislosti s poválečnými komunistickými režimy východní Evropy. Řada politologů totiž nerada řadí komunistické režimy mezi totalitarismy, respektive snaží se rozlišovat mezi různými obdobími vývoje těchto režimů. V politické vědě se tak objevila řada jiných pojmenování jako například zdánlivý (kvazi, pseudo) nebo změkklý totalitní režim, trend směrem k totalitarismu a podobně. Takové výrazy najdeme mimo jiné v textech natolik renomovaných autorů jako jsou například Guy Hermet,⁶ Jacques Rupnik⁷ nebo Gordon Skilling.⁸ Je tedy namístě podrobit tyto pojmy (a celou zmíněnou situaci) podrobnějšímu náhledu. Nejprve si vysvětlíme pojmy samotné, posléze se zmíníme o jejich případných slabínách a také o možnostech aplikace.

4.2.1 Různé podoby zdánlivého totalitarismu

Základem diskuse jsou Linzovy pojmy pretotalitní a posttotalitní režim. Ještě jednou si (důkladněji) zopakujeme, co tyto pojmy znamenají.

Typickou pretotalitní situací je snaha jedné strany ovládnout zemi a její společnost, a to pomocí svých masových organizací. Tato strana není v režimu jediná, ale ostatní strany jsou jí více či méně podřízeny. Politický pluralismus je tedy do velké míry formální, byť zatím ne zcela. Podobně ústavní charakter režimu je čím dál tím více zdánlivý, protože strana s totalitními ambicemi usiluje o splývání svého aparátu se státním aparátem, což se týká především klíčových politických, silových a ekonomických resortů, které umožňují straně infiltrovat stát a ovlivňovat společnost. Pretotalitarismus je dynamickým typem politického režimu v tom smyslu, že směřuje nebo chce směřovat k naplněnému totalitnímu režimu, což se mu však nemusí podařit. Pokud se mu to nepodaří, stane se jiným typem nedemokratického politického režimu.⁹

V posttotalitním režimu se obecně uplatňuje mnohem větší stupeň společenského „pluralismu“ než v režimech totalitních. Na rozdíl od autoritativního režimu zde ale nelze nalézt prvky omezeného pluralismu (v Linzově významu), protože jedna/jediná strana plní roli vedoucí politické síly. Vůdci režimu (lídři revolučních stran) bývají více byrokratičtí a „státně technokratičtí“ než charismatičtí. Vybroušená vedoucí ideologie stále plní funkci „posvátné knihy“, vládcům ji však stále více považují za utopii a společnost ji sice trpí, ale již jí nevěří. Společenskému životu sice stále dominují režimem vytvořené „mobilizační vehikly“, někdejší vysokou intenzitu svého působení však již dávno ztratily. Účast na rituálech je sice dále všeobecně povinná, nemá však již entuziastický charakter.¹⁰

Juan Linz převzal od Gordona Skillinga typologii komunistického režimu, která je založena především na kritériu míry autonomie politických skupin uvnitř režimu. Vyšlo mu pět typů komunistických režimů: 1. kvazitotalitní stát, 2. konzultativní autoritarismus, 3. kvazipluralistický autoritarismus, 4. demokratizující se a pluralistický autoritarismus a 5. anarchický autoritarismus.¹¹

Nejzajímavějším pojmem je zde kvazitotalitní stát, protože ten evokuje výše zmíněnou situaci. Termín kvazitotalitní režim používal kanadský znalec komunistického Československa Gordon Skilling, který jej chápal jako režim, v němž jsou různé politické skupiny označovány jako nelegitimní a v praxi jsou proto výrazně omezeny ve svých aktivitách. V některých případech jsou tyto politické skupiny státní mocí likvidovány, v jiných infiltrovány a oslabovány. Pokud institucionalizované skupiny existují, jako například odborové svazy, pak jsou kontrolovány vládou a nemohou vyjadřovat své vlastní zájmy. Oficiální skupiny, jako například vládnoucí politická strana, jsou mocensky privilegovány a ovlivňují intelektuály, kteří jsou zbaveni veškerého vlivu. Dokonce i oficiální skupiny jsou relativně slabé a jsou využívány jejich vedením jako mocenské nástroje.¹²

Hovoříme-li o těchto pojmech v kontextu našeho společenskovo vědního prostředí, pak je nanejvýš vhodné připomenout, že jedním z autorů pojmu posttotalitní režim je také Václav Havel, který jej uvedl ve své slavné eseji *Moc bezmocných* z roku 1978. Podle něj nejde o to, že by československý režim nebyl totalitní, ale „je totalitní zásadně jinak, než jak jsou totalitní ‚klasické‘ diktatury, s nimiž je v našem povědomí pojem totality obvykle spjat“.¹³ V. Havel sice patrně neuvažuje v kontextu výše uvedených teorií nedemokratických režimů, alespoň to nikde neuvádí, naopak sám píše, že lepší pojem ho jednoduše nenapadl¹⁴ a jedná tedy spíše intuitivně, nicméně jeho úvahy jdou plně v intencích naší odborné debaty.

4.2.2 Diskuse o různých podobách zdánlivého totalitarismu¹⁵

Jaké je uplatnění těchto pojmů v praxi? Mezi pretotalitní režimy J. Linz řadí země východní Evropy krátce po skončení druhé světové války. Posttotalitarismus se podle J. Linze

uplatňoval v různých variantách. Obecně však lze říci, že jím pojmenoval politické režimy zemí východní Evropy od poloviny padesátých let až do konce jejich existence na konci osmdesátých let 20. století. S obdobím konce čtyřicátých a počátku padesátých let se vypořádává tak, že pro ně razí termín kvazitotalitarismus (stejně jako Skilling), avšak v jeho typologii je kvazitotalitarismus součástí obecnější kategorie posttotalitarismu. Zmíněné období pro něj tedy není naplněným totalitarismem. Označení kvazitotalitarismus naznačuje, že má k totalitarismu blízko, ale nedosahuje na něj. Takový závěr je v obecné rovině posuzování problematiky vhodný. V každém případě se v pozdějších dekádách setkáváme se zřetelným vzdalováním se politických režimů východní Evropy od totalitního režimu někam jinam. Je třeba brát ovšem v úvahu rozdíly, jež existují mezi jednotlivými zeměmi a také rozdíly „uvnitř“ zemí projevující se v čase.

Přesto se Linzova klasifikace vyznačuje jistými kontroverzemí. Je logicky problematické řadit kvazitotalitarismus pod kategorii posttotalitarismu, zvláště je-li posttotalitarismus (jinak ovšem správně) samostatnou kategorií nedemokratického režimu. Příslovce kvazi znamená zdánlivost či přibližnost. Kvazitotalitarismus je tedy přibližným či zdánlivým totalitarismem a jako takový by měl být spíše kategorií totalitního režimu a ne režimu posttotalitního, který lingvisticky znamená stav následující po totalitarismu (post znamená následnost).

Závažnější je však podle našeho názoru terminologicko-významová problematičnost takové klasifikace. J. Linz tvrdí, že posttotalitarismus je aplikovatelný na státy východní Evropy od poloviny padesátých let do pádu komunismu na konci osmdesátých let 20. století. Vyjdeme-li z předpokladu, že východní Evropa nebyla až na výjimky v období přibližně konce čtyřicátých až poloviny padesátých let 20. století totalitní, nýbrž kvazitotalitní, nedosáhla tedy mety naplněného totalitního režimu, pak logicky nemůžeme následující období nazý-

vat posttotalitarismem. Nemůže být něco post „x“, když „x“ vůbec neexistovalo a pokud ano, tak maximálně v nějaké nedokonalé či deformované podobě. Souhlasíme s Linzovým záměrem definovat posttotalitarismus jako nedokonalý totalitarismus, jako něco, co se totalitarismu blíží, ale z nějakých důvodů jej nedosahuje a souhlasíme s jeho aplikací této koncepce na komunistické státy východní Evropy. Nemůžeme však souhlasit s názvem této kategorie.¹⁶ V žádném případě se nejedná o slovíčkaření, protože pojmy by měly být precizní, měly by vyjasňovat a ne zamlžovat, jen tak se vyhneme různým nedorozuměním.

Jaký lingvistický ekvivalent tedy zvolit pro Linzův pojem posttotalitarismus? V tomto případě není nutné vymýšlet nějaké složité termíny, nýbrž je lepší vrátit se ke Skillingovi a jeho pojmu kvazitotalitní režim s tím, že jej v obecné rovině rozšíříme na celé období existence komunistického panství ve východní Evropě. (Nutno ovšem podotknout, že se nám líbí Skillingův pojem, méně už jeho definice, kterou Skilling předkládá. Linzovo pojetí je podle našeho názoru lepší, až na ten název.) Kvazitotalitarismus dobře vystihuje povahu těchto režimů, které chtějí být totalitní, ale z nějakých důvodů se jim to nedaří, nebo prostě nemají dostatek sil na udržení jeho totalitní podstaty, a tedy na ni rezignovaly, a spokojí se proto s jeho měkčí náhražkou. Současně ale cítíme, že se jedná o značně jiný typ nedemokratického režimu než nekomunistické autoritarismy, a proto Linz se Stepanem naprosto správně vyřadili posttotalitarismus (v našem pojetí kvazitotalitarismus) z katalogu autoritarismů. Je lepší považovat tento typ za variantu totalitního režimu nebo za samostatnou kategorii (druhá varianta je lepší), nikoli však za variantu autoritarismu. Komunistické režimy východní Evropy zaprvé jednoduše chtěly být totalitní a zadruhé, jak již bylo naznačeno, jejich politické režimy měly většinou blíže k totalitnímu než autoritativnímu režimu (v klasickém Linzově smyslu). Upozorňuje na to rovněž Miroslav Novák, který na příkla-

du Československa trefně uvádí, že vezmeme-li jako základ srovnání totalitních a autoritativních režimů, pak zjistíme, že normalizační režim u nás převládajícím způsobem odpovídal spíše totalitnímu než autoritativnímu režimu. Blížil se totalitnímu pólu více než třeba dobové Maďarsko nebo Polsko: „Zkrátka, pokud náš režim za vrcholné normalizace plně neodpovídal ani totalitarismu ani autoritářství, je evidentní, že se více blížil totalitarismu.“¹⁷

M. Novák dále ve své úvaze implicitně upozornil na nutnost rozlišovat mezi jednotlivými případy. To je správné upozornění. Pojmenování kvazitotalitní režim se nám však zdá být dostatečně obecné, abychom do něj mohli zahrnout větší počet zemí. Současně je ale jasné, že bychom měli uvnitř tohoto pojmu dále typologizovat (tj. zpřesňovat).

4.3 Hybridní režimy

Jak politická praxe, tak i teorie procházejí vývojem, což se týká rovněž nedemokratických režimů. Mezi nejčastěji uváděné „nové formy“ nedemokratických režimů patří tzv. hybridní režimy. Ačkoliv lze jejich „prapůvod“ nalézt už v padesátých letech 20. století, a to především v koncepci polodemokratických režimů Seymoura Martina Lipseta,¹⁸ skutečná diskuse se na toto téma rozproudila až v osmdesátých a devadesátých letech 20. století.

4.3.1 Definice a klasifikace hybridních režimů

Hybridní režim je jen velmi obecné označení, které v sobě skrývá celou škálu různých dílčích koncepcí a definic. Čeští politologové Jan Holzer a Stanislav Balík, kteří se jako jediní u nás hybridními režimy obsáhle zabývali, uvedli až 60 jejich různých označení, která lze v politické vědě nalézt.¹⁹ Přestože

není lehké všechny tyto koncepce uspořádat, někteří autoři se o to pokusili. K pravděpodobně nejpréhlednějším pokusům patří klasifikace Andrease Schedlera.²⁰ Tento autor na základě různých badatelských přístupů příslušných politologů vymezil tři základní kategorie „nových forem“ nedemokratických režimů: defektní demokracie, hybridní režimy a nový autoritarismus.

1. Defektní demokracie – se především týkají zemí, které po přechodu k demokracii v rámci tzv. třetí vlny demokratizace²¹ sice naplnily minimální atributy volební demokracie, ale nestaly se liberálními demokraciemi v pravém slova smyslu. Mezi nejznámější koncepce defektních demokracií patří delegativní demokracie Guillerma O'Donnella²² a ne-liberální demokracie Fareeda Zakarii.²³ Rozdíl mezi oběma autory spočívá zjednodušeně řečeno v tom, že zatímco O'Donnell klade důraz na nedostatečně uplatňovaný či zcela chybějící princip brzd a rovnovah, Zakaria upozorňuje hlavně na nefungující právní stát.²⁴

2. Hybridní režimy – stojí někde mezi autoritativním režimem a demokracií. Nejsou ani demokracií, ani autoritarismem v pravém slova smyslu. Zjednodušeně řečeno se hybridní režim v praxi projevuje tak, že na jednu stranu v zemi formálně existují základní demokratické instituce a instituty, ty ale reálně nejsou využívány, naopak politická praxe je spíše autoritativní. Patrně nejznámější definice hybridního režimu pochází od Larryho Diamonda.²⁵

3. Nový autoritarismus – představuje státy, které jsou navenek demokratické, ve skutečnosti je zde ale demokracie pouhou ozdobou či klamem. Reálně jsou tyto režimy tedy otevřeně autoritativní. Mezi nejznámější koncepce nového autoritarismu patří pseudodemokracie,²⁶ soutěživý autoritarismus²⁷ či volební autoritarismus.²⁸

4.3.2 Diskuse o hybridních režimech

Otázka „nových forem“ nedemokratických režimů je nejednoznačná a je v současnosti předmětem řady odborných diskusí. Těžko v tuto chvíli předvídat její eventuální výsledky. Přestože mají tyto koncepce řadu zastánců, najdou se i jejich kritici. Týká se to hybridních režimů v obecném slova smyslu, které však jsou, jak jsme již zmínili, jen velmi obecným označením celé řady konkrétnějších koncepcí. Tato obrovská rozmanitost v pojmání hybridních režimů v podstatě prozatím znemožňuje vedení konkrétnější diskuse nad těmito režimy jako takovými, přit se lze jen o jejich jednotlivé typy. Nicméně přesto se dá najít jeden obecný sporný bod, a to je samotná existence hybridního režimu jako takového (v obecném smyslu). Tady se přihodila ojedinělá situace, kdy spolu autoři jedné práce vzájemně nesouhlasí ve věci, o které dohromady píší.

V české politologické komunitě jsou odpůrci obecné teorie hybridních režimů Jan Holzer a Stanislav Balík, a to především ve své knize o postkomunistických zemích z roku 2007. Autoři jsou skeptičtí k hybridním režimům na základě zkoumání vybraných států postkomunistické středovýchodní Evropy a postsovětského prostoru. Autoři podrobili tento region zkoumání na základě aplikace klíčových charakteristických znaků Linzova pojetí autoritativního režimu. Dospěli k závěru, že, zjednodušeně řečeno, nemá smysl spekulovat o nové kategorii režimů, nýbrž je třeba přijmout jejich autoritativní podstatu, a to právě v Linzově významu. Tím vlastně zpochybnili celou teorii hybridních režimů a navrhli vrátit se ke klasické (Linzově) koncepci autoritarismu.²⁹

Proti tomuto pojetí se postavil Michal Kubát, který v jinak velmi pozitivní recenzi této jejich publikace, uvedl, že kategorii hybridních režimů nelze spojovat výhradně s postkomunistickými zeměmi, které nezvládly přechod k demokracii nebo demokratickou konsolidaci. Podle něj je zřejmé, že máme právě v postkomunistickém regionu, který si autoři vzali jako

empirický základ své analýzy (mj. Berishovu Albánii, Jelcino-vo Rusko, Miloševićovo Srbsko), státy, které se liší od demokratických zemí střední Evropy na jedné straně a od otevřeně autoritativních zemí (Bělorusko, Turkmenistán) na straně druhé. Je tedy věcí diskuse, jak tyto režimy nazveme, jak je budeme definovat a klasifikovat, ale otázkou zůstává, zda je účelné na jejich základě zpochybňovat teorii hybridních režimů jako takovou.³⁰

4.4 Sultanistický režim

Mimo dvě hlavní formy nedemokratického politického uspořádání – totalitní a autoritativní – vyčlenil J. Linz zvláštní, „mimoběžnou“ kategorii, zvanou sultanismus. V sultanistických režimech sice ekonomický a společenský omezený pluralismus nezmizel, ale je předmětem nepředvídatelných a neomezených intervencí ze strany vládců. „Sultánova“ moc totiž není omezena ani funkčně, ani prostorově. Žádná skupina či jedinec nejsou osvobozeni od výkonu jeho moci. Neexistuje vláda zákona, společenský život je slabě institucionalizovaný, soukromá a veřejná oblast splývají. Režim manipuluje se symboly a zejména extrémně glorifikuje vůdce. Není totiž založen na ideologii nebo mentalitě, opírá se výhradně o osobu vládců. Občas užívá nízkou manipulativní mobilizaci ceremoniálního typu bez stálých organizačních struktur. V rovině vůdcovství se projevuje vysoce personalizovanými, silně dynastickými tendencemi.

Mezi sultanistické režimy J. Linz zařadil Haiti za vlády François Duvaliera (1957–1971), Dominikánskou republiku za Rafaela Trujilla (1930–1961), Středoafričskou republiku (pak císařství) za Jeana-Bédela Bokassy (1966–1979), Filipíny za Ferdinanda Marcose (1965–1986) či Írán v éře dynastie Pahlaví (do roku 1979).³¹

5. Legitimita nedemokratických režimů

Legitimita je klíčovým pojmem souvisejícím s vládnutím, a to s demokratickým i nedemokratickým. Každá politická moc neboli panství (ve weberovském názvosloví) vyžaduje legitimitu, a nemá-li ji – upadá. Jak už to tak bývá, není to pojem jednoduchý. Každá forma vládnutí, každé panství, má tedy svoji legitimitu a nejen to, disponuje větším počtem legitimit, které se různě kříží. Problematiku legitimacy nelze zužovat na otázku voleb, jak dnes máme sklon činit proto, že žijeme v demokracii, a volby tedy vnímáme s velkým důrazem a silou. Demokratický politický systém se může vykázat i mnoha dalšími typy legitimacy, ovšem také nedemokratický režim může být a také je legitimní, jeho legitimita je však zcela jiná. Pokusme se tedy tuto problematiku stručně a souhrnně představit.

5.1 Co je legitimita, a proč je důležitá

Jedním z hlavních problémů pojmu legitimita je skutečnost, že máme tolik definic, kolik je badatelů. Přestože výraz legitimita pochází z latinského *legitimus*, což především znamená zákonitý, zákonný, zákonem stanovený,¹ není legitimita totožná s legalismem, ale je pojmem širším. Dále musíme rozlišovat mezi legitimitou a legitimizací. Zatímco legitimitu chápeme jako stav politického režimu, legitimizace je procesem k tomuto stavu vedoucím. Opačný proces se nazývá delegitimizace (eroze legitimacy). Snaha o znovuzískání legitimacy je pak relegitimizací.